

दशक तेरावा : नामरूप
समास दुसरा : सारासारनिरूपण
॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका सारासार विचार । उभारलें जगडंबर । त्यांत कोण सार कोण असार । विवेकें वोळखा ॥१॥

ही जी अवाढव्य विश्वरचना दिसते आहे, त्यात सार काय व असार काय ते ओळखण्यासाठी सारासारविवेक ऐका. (सार = मूलतत्त्व. असार = आवांतर पसारा.) ॥१॥

दिसेल तें नासेल । आणि येईल तें जाईल । जें असतचि असेल । तेंचि सार ॥२॥

जे पांचज्ञानेंद्रियांनी कळते ते नष्ट होते. (दिसणे हे कळण्याचे उपलक्षण आहे. दिसून, ऐकून, स्पर्श करून कळते.) जे जन्माला येते किंवा प्रगट होते ते मरते किंवा नष्ट होत जाते. जे तिन्ही काळात सातत्याने असते ते सार होय. ॥२॥

मागा आत्मानात्मविवेक बोलिला । अनात्मा वोळखोन सांडिला । आत्मा जाणतां लागला । मुळींचा मूळतंतु ॥३॥

मागील समासात आत्मानात्मविवेक सांगितला. त्यात अनात्म वस्तू लक्षात घेऊन तिचा त्याग करावा असे सांगितले. (ती 'मी' नाही हे भान ठेवावे.) ध्यानाभ्यासात आत्मा जाणण्याच्या प्रयत्नात स्फुरणरूप हालचाल म्हणजे जगताचे मूळ असलेली मूळमाया लक्षात घेतली. ॥३॥

मुळीं जे राहिली वृत्ति । जाली पाहिजे निवृत्ति । सारासार विचार श्रोतीं । बरा पाहावा ॥४॥

त्या मूळमायेपाशी जाऊन थबकलेली अंतःकरणवृत्ती ध्यानाभ्यासात निवृत्त व्हावी लागते. त्यासाठी श्रोत्याने सार व असार विवेक करावा असे सांगितले. (आत्मा हे सार असून त्याच्या ज्ञानप्रकाशात कळणारे सर्व असार होय.) ॥४॥

नित्यानित्य विवेक केला । आत्मा नित्यसा निवडिला । निवृत्तिरूपें हेत उरला । निराकारीं ॥५॥

प्रथम नित्य व अनित्याचा विचार करून त्यातील आत्म्याची, तो नित्य असल्याने, निवड केली. 'मी ब्रह्म आहे' ही वृत्ती आता मावळली पाहिजे' एवढाच विचार त्या निराकार ब्रह्माचा अनुभव घेण्याआड शिल्लक राहिला. ॥५॥

हेत म्हणिजे तो चंचळ । निर्गुण म्हणिजे निश्चळ । सारासारविचारें चंचळ । होऊन जातें ॥६॥

तो विचार मायिक (चंचळ) असून अनुभवण्याचे ब्रह्म निश्चळ व निर्गुण आहे. मायिक असार व ब्रह्म सार या विचाराने चंचळ असार निवृत्त होऊन जाते. ॥६॥

चळे म्हणोनि ते चंचळ । न चळे म्हणोनि निश्चळ । निश्चळीं उडे चंचळ । निश्चयेसीं ॥७॥

ते असार निवृत्त होत असल्याने चंचळ असून, ब्रह्म सत्‌रूपाने अखंड असते म्हणून ते निश्चळ होय. निश्चळाचा निश्चय झाला की चंचळाला निश्चितपणे अस्तित्व उरत नाही. ॥७॥

ज्ञान आणि उपासना । दोनी येकचि पाहाना । उपासनेकरितां जना । जगोद्धार ॥८॥

वेदान्तातील ज्ञानयोग व भक्तिशास्त्रातील उपासना ही दोन्ही आत्मानुभवाची साधने असल्याने 'साधन' या दृष्टीने सारखीच आहेत. पण उपासनेमध्ये कोट्यवधी सामान्यजनांच्या सर्व प्रकारच्या उद्धाराची व्यवस्था आहे. (उपासनेतील

सगुणमूर्तीचे चरित्र, रूप, नाम, उत्सव, प्रेम, आलंबन, विरहादिभाव, तीर्थयात्रा, समूहाचा आधार इ. बाबींची सर्वानाच नितान्त गरज असते.) ॥८॥

द्रष्टा साक्षी जाणता । ज्ञानघन चैतन्यसत्ता । ज्ञान देवचि तत्त्वता । बरें पाहा ॥९॥

ज्याला द्रष्टा, साक्षी, ज्ञाता, ज्ञानघन, चित्घन, सत्घन म्हटले जाते तो ज्ञानरूप देवच अनुभवण्याचा प्रयत्न करावा. ॥९॥

त्या ज्ञानाचें विज्ञान होतें । शोधून पाहा बहुत मते । चंचळ अवघें नासतें । येणें प्रकारें ॥१०॥

त्याच ज्ञानाचे विज्ञान होते असे सर्व अद्वैतशास्त्राचे ग्रंथ सांगतात. अशा रीतीने भेदमय चंचळाचा निरास होतो. ॥१०॥

नासिवंत नासेल किं नासेना । ऐसा अनुमानचि आहे मना । तरी तो पुरुष सहसा ज्ञाना । अधिकारी नव्हे ॥११॥

जे मायिक आहे ते नष्ट होते वा होत नाही अशी शंका ज्याचे मनात डोकावत राहते त्याला ब्रह्मज्ञान होण्याचा सहसा अधिकार नसतो. (मायिकाच्या आसक्तीमुळे शंका येते. जेथे आसक्ती तेथे वैराग्य नाही. वैराग्याशिवाय ज्ञान नाही.) ॥११॥

नित्य निश्चये केला । संदेह उरतचि गेला । तरी तो जाणावा वाहावला । माहा मृगजळीं ॥१२॥

श्रवणाने सतत निश्चय करूनही शंका रेंगाळली तर तो शंकाखोर मायारूप मृगजळाच्या महापुरात वाहून जातो. ॥१२॥

क्षयेचि नाहीं जो अक्षई । व्यापकपणें सर्वां ठाई । तेथें हेत संदेह नाहीं । निर्विकारीं ॥१३॥

ब्रह्म अक्षय असल्याने त्याला क्षय नाही. व्यापक असल्याने जीव जडात समानत्वाने व्यापून रहाते. त्या निर्विकार ब्रह्माचे बाबतीत शंका घेऊच नये. (शंकेने सर्वनाश होतो.) ॥१३॥

जें उदंड घनदाट । आद्य मध्य सेवट । अचळ अढळ अतुट । जैसैं तैसैं ॥१४॥

ब्रह्म पुरेपूर ओतप्रोत असून ब्रह्मांडाच्या आधी, ते असताना व त्याच्या शेवटानंतरही आहे. ते अचल, निश्चळ, भेदशून्य व जसेच्या तसे आहे. ॥१४॥

पाहतां जैसैं गगन । गगनाहून तें सघन । जनचि नाहीं निरंजन । सदोदित ॥१५॥

ब्रह्माला आकाशाची उपमा देतात, पण ते त्याहून सूक्ष्म व व्यापक आहे. त्यामध्ये सर्व जीवसृष्टी (जन) कल्पित असून ते निर्जन (निरंजन) आहे! ॥१५॥

चर्मचक्षु ज्ञानचक्षु । हा तों अवघाच पूर्वपक्षु । निर्गुण ठाईचा अलक्षु । लक्षवेना ॥१६॥

सृष्टीच्या ज्ञानासाठी चर्मचक्षु (डोळे) व ब्रह्मदर्शनासाठी ज्ञानचक्षु हवेत असे सांगितले जाते. पण हे सांगणे पूर्वपक्षच होय. सिद्धान्तपक्ष असा की निर्गुण ब्रह्म स्वभावानेच अलक्ष्य असल्याने कोणत्याच चक्षूने त्याकडे पहाता येत नाही. (पूर्वपक्ष-ज्याचे खंडण करावयाचे तो. सिद्धान्तपक्ष-जो सिद्ध करावयाचा तो.) ॥१६॥

संगत्यागेंविण कांहीं । परब्रह्म होणार नाहीं । संगत्याग करून पाही । मौन्यगर्भा ॥१७॥

जे जणू मौनात दडून राहिले आहे त्या ब्रह्माचा 'मी ब्रह्म' असा अनुभव संगत्यागाशिवाय येत नाही. संग हा नेहमी द्वैतरूप असतो. संग सोडल्याशिवाय अद्वैत ब्रह्माचा अनुभव येत नाही. (मौन = वृत्तिरहित ज्ञानरूपता) ॥१७॥

निर्शतां अवघेंचि निर्शलें । चंचळ तितुकें निघोन गेलें । निश्चळ परब्रह्म उरलें । तेंचि सार ॥१८॥

एक एक तत्त्वाचा निरास करीत गेले असता जे मायिक असते ते न राहून निश्चळ परब्रह्म उरते. तेच सार होय. ॥१८॥

आठवा देह मूळमाया । निशोर्न गेल्या अष्टकाया । साधु सांगती उपाया । कृपाळुपणें ॥१९॥

मूळ माया हा पिंड-ब्रह्मांडाच्या देहातील आठवा देह असून त्या सर्वांचा निरास करण्याचा उपाय कृपाळू साधू सांगतात. ॥१९॥

सोहं हंसा तत्वमसी । तें ब्रह्म तूं आहेसी । विचार पाहातां स्थिति ऐसी । सहजचि होते ॥२०॥

‘ते ब्रह्म मी आहे’, ‘मी ते ब्रह्म आहे’ असा अभ्यास ‘ते तू आहेस’ असे श्रीगुरूंनी सांगितल्यावर करावा. तसा विचार करीत राहिले असता केव्हातरी अचानक ते तसे होऊन जाते! ॥२०॥

साधक असोन ब्रह्म उरलें । तेथें वृत्तिसुन्य जालें । सारासार विचारिलें । येणें प्रकारें ॥२१॥

विचार करणारा साधक जिवंत असतानाच ब्रह्मरूपाने उरतो (ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति’ मुंडक ३-२-९) त्याची अंतःकरण वृत्ती निवृत्त झालेली असते. असा हा सार व असाचा विचार करून झाला (ब्रह्म सार, वृत्ती असार). ॥२१॥

तें तापेना ना निवेना । उजळेना ना काळवंडेना । डहुळेना ना निवळेना । परब्रह्म तें ॥२२॥

त्या ब्रह्म स्वरूपात गरम होणे व निवणे, स्वच्छ होणे व मळणे, गढूळ होणे व निवळणे अशी द्वन्द्वे नसतात. ॥२२॥

दिसेना ना भासेना । उपजेना ना नासेना । तें येना ना जाईना । परब्रह्म तें ॥२३॥

ब्रह्म ज्ञानेंद्रियांनी कळत नाही किंवा मनाने त्याची कल्पना करता येत नाही (दिसेना भासेना). निर्माण होत नाही व नष्ट होत नाही. येत नाही व जात नाही. ॥२३॥

तें भिजेना ना वाळेना । तें विझेना ना जळेना । ज्यास कोणीच नेईना । परब्रह्म तें ॥२४॥

ब्रह्म भिजत नाही, वाळत नाही, जळत नाही, विझत नाही, व ते कोणाला कशातून कोठे नेता येत नाही! ॥२४॥

जें सन्मुख चि चहुंकडे । जेथें दृश्य भास उडे । धन्य साधु तो पवाडे । निर्विकारीं ॥२५॥

ते सर्वत्र सतत समोर (प्रत्यक्ष) आहे, त्याच्या अनुभवानंतर दृश्यसृष्टीचा भास मावळतो. अशा निर्विकार ब्रह्मानुभवात राहणारा साधू धन्य होय. ॥२५॥

निर्विकल्पीं कल्पनातीत । तोचि वोळखावा संत । येर अवघेचि असंत । भ्रमरूप ॥२६॥

जो निर्विकल्प ब्रह्माच्या अनुभवानंतर सर्व कल्पनातरंगांचा सहज बाध करून जीवन जगतो तोच खरा संत. इतर भ्रमरूप कल्पनेत रमणारे असंत समजावेत. ॥२६॥

खोटें सांडून खरें घ्यावे । तरीच परीक्षवंत म्हणावें । असार सांडून सार घ्यावें । परब्रह्म तें ॥२७॥

खरा परीक्षक तोच की जो नकली असेल ते वगळून अस्सल असेल ते निवडतो. त्याप्रमाणे श्रद्धावन्त साधकाने असार बाजूला सारून सार ब्रह्म स्वीकारावे. (श्रद्धा आवश्यक. ओवी १२) ॥२७॥

जाणतां जाणतां जाणीव जाते । आपली वृत्ति तद्रूप होते । आत्मनिवेदन भक्ति ते । ऐसी आहे ॥२८॥

ब्रह्मानुभव घेता घेता वृत्ती मावळते व ती त्या अनुभवात हरवून जाते. हीच ती आत्मनिवेदन भक्ती होय. ॥२८॥

वाच्यांशें भक्ति मुक्ति बोलावी । लक्ष्यांशें तद्रूपता विवरावी । विवरतां हेतु नुरावी । ते तद्रूपता ॥२९॥

भक्ती व मुक्ती हे सांगावयाचे विषय असून (वाच्य) अंतःकरणवृत्ती आत्मस्वरूपात लीन करणे ही ध्यानातील

कृती (लक्ष्य) आहे. ती तशी लीन झाली (विवरता) की शिल्लक रहात नाही. हीच तद्रूप अवस्था होय. (येथे विवरणें म्हणजे स्पष्टीकरण करणे नव्हे. कठोपनिषदात 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्माविवृणुते तनूं स्वाम्' १-२-२२ असे म्हटले आहे. येथे विवरणे म्हणजे 'विवृणुते' म्हणजे उघड करतो असा अर्थ आहे.) ॥२९॥

सद्रूप चिद्रूप आणि तद्रूप । सस्वरूप म्हणजे आपलें रूप । आपलें रूप म्हणजे अरूप । तत्त्वनिर्णयउपरी ॥३०॥

ब्याऐंशी तत्त्वांचा निरास करीत गेल्यानंतर मूळचे आपलेच असलेले (तद्रूप) सत्घन व चित्घन असे रूपरहित स्वरूप हे 'मी'चे खरे रूप आहे असा अनुभव येतो. ॥३०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सारासारनिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सारासारनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त**

दशक तेरावा : नामरूप
समास तिसरा : उभारणीनिरूपण
॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म घन आणि पोकळ । आकाशाहून विशाळ । निर्मळ आणि निश्चळ । निर्विकारी ॥१॥

आकाशाहून व्यापक असलेले ब्रह्म सत्, घन, मोकळे, विमल, निश्चळ व निर्विकार आहे. ॥१॥

ऐसेंचि असतां कित्येक काळ । तेथें आरंभला भूगोळ । तया भूगोळाचें मूळ । सावध ऐका ॥२॥

ते अगणित काळपर्यंत असेच असताना अचानक सृष्टी निर्माण करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. त्या सृष्टीची सुरुवात आता सावधपणे ऐका. ॥२॥

परब्रह्म असतां निश्चळ । तेथें संकल्प उठिला चंचळ । तयास बोलिजे केवळ । आदिनारायेण ॥३॥

परब्रह्म शांत असताना तेथे क्रियात्मक संकल्प अचानक झाला. त्यालाच आदिनारायण म्हणतात. ॥३॥

मूळमाया जगदेश्वर । त्यासीच म्हणिजे षड्गुणेश्वर । अष्टधा प्रकृतीचा विचार । तेथें पाहा ॥४॥

त्याला मूळमाया, जगदीश्वर, षड्गुणेश्वर अशीही नावे आहेत. त्याचे ठिकाणी असलेल्या अष्टधा प्रकृतीचा आता विचार पाहू. ॥४॥

ऐलिकडे गुणक्षोभिणी । तेथें जन्म घेतला त्रिगुणीं । मूळ वोंकाराची मांडणी । तेथून जाणावी ॥५॥

दृश्य सृष्टीच्या आधी गुणक्षोभिणी माया असून त्यातून त्रिगुण उत्पन्न झाले. ओंकाराची अक्षरे ही त्यांची प्रतीके लक्षात घ्यावीत. ॥५॥

अकार उकार मकार । तिनी मिळोन वोंकार । पुढें पंचभूतांचा विस्तार । विस्तारला ॥६॥

अ, उ व म या तीन अक्षरांचा ॐकार तयार झाला. नंतर पंचमहाभूतांचा विस्तार झाला. ॥६॥

आकाश म्हणिजेतें अंतरात्म्यासी । तयापासून जन्म वायोसी । वायोपासून तेजासी । जन्म जाला ॥७॥

त्यातील आकाशाला अंतरात्मा म्हणतात. त्यापासून वायू, वायूपासून तेज उत्पन्न झाले. ॥७॥

वायोचा कातरा घसवटे । तेणें उष्णें वह्नि पेटे । सूर्यबिंब तें प्रगटे । तये ठाई ॥८॥

वायूचे जणू कापीव कडे एकमेकांवर घासून त्यातून निर्माण झालेल्या उष्णतेतून सूर्यबिंब प्रगट झाले. ॥८॥

वारा वाजतो सीतळ । तेथें निर्माण जालें जळ । तें जळ आळोन भूगोळ । निर्माण जाला ॥९॥

थंड वारे वाहू लागल्यावर त्यातून पाणी उत्पन्न होऊन ते थिजल्यावर पृथ्वी तयार झाली. ॥९॥

त्या भूगोळाचे पोटीं । अनंत बीजांचिया कोटी । पृथ्वी पाण्या होता भेटी । अंकुर निघती ॥१०॥

त्या पृथ्वीमध्ये अनंत प्रकारची बीजे असून त्यांना पाणी मिळताच त्यांतून अंकुर फुटतात. ॥१०॥

पृथ्वी वल्ली नाना रंग । पत्रें पुष्पांचे तरंग । नाना स्वाद ते मग । फळें जालीं ॥११॥

पृथ्वीवर मग अनेक रंगांच्या वेली दिसू लागल्या. पाने व फुले प्रगट झाली व अनेक चवींची फळे उत्पन्न झाली. ॥११॥

पत्रें पुष्पें फळें मुळें । नाना वर्ण नाना रसाळें । नाना धान्यें अन्नं केवळें । तेथून जालीं ॥१२॥

पाने, फुले, फळे, मुळे यांचे अनेक रंग व त्यांत नाना रस प्रगट झाले. त्यातूनच बऱ्याच प्रकारची अन्नधान्ये

उत्पन्न झाली. ॥१२॥

अन्नापासून जाले रेत । रेटापासून प्राणी निपजत । ऐसी हे रोकडी प्रचित । उत्पत्तीचीं ॥१३॥

अन्नापासून शुक्रबीजे, शुक्रबीजांपासून अनेक प्राणी जन्माला येतात. अशी ही उत्पत्ती स्पष्टपणे कळते. ॥१३॥

अंडज जारज श्वेतज उद्बीज । पृथ्वी पाणी सकळांचे बीज । ऐसें हें नवल चोज । सृष्टिरचनेचें ॥१४॥

अंडे, वार, घाम व माती अशा जीवांच्या चार खाणी असून त्यांची त्यांची बीजे, जमीन व पाणी यातून हे सृष्टिरचनेचे कौतुक जन्माला येते. ॥१४॥

चारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । निर्माण जाले लोक तिनी । पिंडब्रह्मांड ॥१५॥

चार खाणी, चार वाणी, चौऱ्यांशी लक्ष जीवांचे प्रकार व तीन लोक अशी ही पिंड व ब्रह्मांडाची उत्पत्ती झाली. ॥१५॥

मुळीं अष्टधा प्रकृती । अवघे पाण्यापासून जन्मती । पाणी नसतां मरती । सकळ प्राणी ॥१६॥

मुळीं म्हणजे अष्टधाप्रकृतीची मूळ घटना असलेले सर्व प्राणी; पाण्याच्या साहाय्याने जन्माला येतात व पाण्यामुळे जगतात आणि पाणी नसल्यास नष्ट होतात. ॥१६॥

नव्हे अनुमानाचें बोलणें । याचा बरा प्रत्यये घेणें । वेदशास्त्रें पुराणें । प्रत्यये घ्यावीं ॥१७॥

हे अंदाजपंचे बोलणे नसून वेदशास्त्रे व पुराणे यात तसे प्रत्यक्ष सांगितले आहे. ॥१७॥

जें आपल्या प्रत्यया येना । तें अनुमानिक घ्यावेना । प्रत्ययाविण सकळ जना । वेवासाये नाही ॥१८॥

ज्याला प्रमाण नाही ते अंदाजाचे बोलणे स्वीकारू नये. प्रमाणाशिवाय सर्व लोकांचा तसा निश्चय (व्यवसाय) होत नाही. ॥१८॥

वेवसाये प्रवृत्ती निवृत्ती । दोहिकडे पाहिजे प्रचिती । प्रचितीविण अनुमानें असती । ते विवेकहीन ॥१९॥

निश्चयाच्या बळावरच प्रवृत्ती व निवृत्तीचे व्यवहार चालतात. या दोन्ही क्षेत्रांत शास्त्रप्रामाण्य (प्रचीती) आवश्यक आहे. त्यांचा विचार न करता जे तर्क लढवतात ते अविवेकी समजावेत. ॥१९॥

ऐसा सृष्टिरचनेचा विचार । संकळित बोलिला प्रकार । आतां विस्ताराचा संहार । तोहि ऐका ॥२०॥

अशी ही सृष्टिरचना थोडक्यात सांगितली. आता हा सृष्टीचा विस्तार कसा नष्ट होतो तेही ऐका. ॥२०॥

मुळापासून सेवटवरी । अवघा आत्मारामचि करी । करी आणि विवरी । येथायोग्य ॥२१॥

हा उत्पत्तीपासून संहारापर्यंत सर्व काही ईश्वरच करतो. सृष्टी तयार करून तिचा यथायोग्य विस्तारही तोच करतो. ॥२१॥

पुढे संहार निरोपिला । श्रोतीं पाहिजे ऐकिला । इतुक्याउपरी जाला । समास पूर्ण ॥२२॥

पुढील समासात संहाराचे वर्णन केले असून तो श्रोत्यांनी ऐकावा. असा हा समास पूर्ण झाला. ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उभारणीनिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उभारणीनिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक तेरावा : नामरूप

समास चवथा : प्रलयनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीस होईल अंत । भूतांस मांडेल कल्पांत । ऐसा समाचार साध्यंत । शास्त्रीं निरोपिला ॥१॥

पृथ्वी नष्ट होऊन पंचभूतांचा शेवट होईल, असे तपशीलवार वर्णन शास्त्रात सांगितले आहे. ॥१॥

शत वरुषें अनावृष्टि । तेणें जळेल हे सृष्टि । पर्वत माती ऐसी पृष्ठी । भूमीची तरके ॥२॥

शंभर वर्षे पाऊस पडत नाही व त्यामुळे पृथ्वी जळते. प्रचंड पर्वत भुईसपाट होऊन पृथ्वीला भेगा पडतात. ॥२॥

बारा कळी सूर्यमंडळा । किर्णापासून निघती ज्वाळा । शत वरुषें भूगोळा । दहन होये ॥३॥

सूर्य बारा कलांनी तळपून त्यातून भयानक ज्वाळा निघून त्यांनी शंभर वर्षे पृथ्वी जळत राहते. ॥३॥

सिंधूरवर्ण वसुंधरा । ज्वाळा लागती फणिवरा । तो आहाळोन सरारां । विष वमी ॥४॥

पृथ्वी तापून शेंदरासारखी दिसू लागेल. तिच्या ज्वाळा शेषाला भिडतील व तो विष ओकू लागतो. ॥४॥

त्या विषाच्या ज्वाळा निघती । तेणें पाताळें जळती । माहापावकें भस्म होती । पाताळ लोक ॥५॥

त्या विषाच्या फवाऱ्यांनी पाताळें जळून त्या महाभयानक अग्नीने ती खाक होतात. ॥५॥

तेथें महाभूतें खवळती । प्रळयेवात सुटती । प्रळयेपावक वाढती । चहुंकडे ॥६॥

पंचभूते क्षुब्ध होतात, प्रळयाचा वारा घोंघावू लागतो व चारी बाजूंनी प्रळयकारी सर्व अग्नी एक होतात, सर्व अग्निमय होते. ॥६॥

तेथें अक्रा रुद्र खवळले । बारा सूर्य कडकडिले । पावकमात्र येकवटले । प्रळयेकाळीं ॥७॥

अकरा रुद्र जणू क्रुद्ध होतात, बारा सूर्य भडकतात व सर्व अग्नी एक होऊन प्रलय ओढवतो. ॥७॥

वायो विजांचे तडाखे । तेणें पृथ्वी अवधी तरखे । कठिणत्व अवघेचि फांके । चहुंकडे ॥८॥

वादळाचे व विजांचे पृथ्वीला तडाखे बसून ती कापू लागते व तिचा टणकपणा चारी बाजूंनी वितळू लागतो. ॥८॥

तेथें मेरूची कोण गणना । कोण सांभाळिल कोणा । चंद्र सूर्य तारांगणा । मूस जाली ॥९॥

अशा परिस्थितीत मेरूही कःपदार्थ होतो. जेथे सूर्य-चंद्रसुद्धा आटवले जातात तेथे कोणी कोणाचे रक्षण करावे? ॥९॥

पृथ्वीने विरी सांडिली । अवधी धगधगायेमान जाली । ब्रह्मांडभटी जळोन गेली । येकसरां ॥१०॥

पृथ्वीने आपला टणकपणा टाकला व ती ज्वालामय बनली. सर्व ब्रह्मांड जणू भट्टीत घालून जळाले. ॥१०॥

जळोनि विरी सांडिली । विशेष माहावृष्टी जाली । तेणें पृथ्वी विराली । जळामधें ॥११॥

पृथ्वीचा टणकपणा संपल्यावर प्रचंड पाऊस पडून पृथ्वी त्या पाण्यात विरघळून गेली. ॥११॥

भाजला चुना जळीं विरे । तैसा पृथ्वीस धीर न धरे । विरी सांडूनिया त्वरें । जळीं मिळाली ॥१२॥

भाजलेला चुना जसा पाण्यात चटकन विरतो त्याप्रमाणे पृथ्वीला कठीणपणा सांभाळणे अशक्य होऊन ती तो सोडून पाण्यात विरघळली. ॥१२॥

शेष कूर्म वाऱ्हाव गेला । पृथ्वीचा आधार तुटला । सत्त्व सांडून जळाला । मिळोन गेली ॥१३॥

शेष, कूर्म व वराह हे पृथ्वीचे तिन्ही आधार गेल्याने ती निराधार होऊन स्वत्व सोडून पाण्यात विरली. ॥१३॥
तेथें प्रळयेमेघ उचलले । कठिण घोषें गर्जिले । अखंड विजा कडकडिले । ध्वनि घोष ॥१४॥

नंतर प्रळयकाळचे महाप्रचंड ढग गोळा होऊन भयानक गडगडाट करू लागतात व विजांचे सतत कडकडाट होऊ लागतात. ॥१४॥

पर्वतप्राये पडती गारा । पर्वत उडती ऐसा वारा । निबिड तया अंधकारा । उपमाचि नाही ॥१५॥

पर्वताएवढ्या गारा पडून डोंगरांना उडविण्यासारख्या वेगाने वारे वाहू लागतात. ज्याच्या काळेपणाला उपमा देता येत नाही असा गडद अंधकार सर्वत्र पसरतो. ॥१५॥

सिंधु नद्या एकवटल्या । नेणो नभीहून रिचवल्या । संधिच नाही धारा मिळाल्या । अखंड पाणी ॥१६॥

सर्व समुद्र व सर्व नद्या एक होऊन असे वाटते की त्या सर्व आकाशातून खाली पडून समुद्रात गडप होत आहेत. ते पाणी एक झाल्याने मध्ये बोटभर सुद्धा जमीन दिसत नाही. ॥१६॥

तेथें मछ कूर्म सर्प पडती । पर्वतासारिखे दिसती । गर्जना होतां मिसळती । जळात जळें ॥१७॥

त्या पाण्यात मेलेले मासे, कासवे व सर्पांचे पर्वताएवढे ढीग दिसतात. मेघगर्जना होता होताच सर्व पाणी एक होते. ॥१७॥

सप्त सिंधु आवर्णी गेले । आवर्णवेडे मोकळे जाले । जळरूप जालियां खवळले । प्रळयेपावक ॥१८॥

साती समुद्रांभोवतीचे जमिनीचे आवरण नष्ट झाल्याने ते त्या मर्यादेतून सुटले. सर्वत्र पाणीच पाणी झाल्यावर प्रळयाग्नी धडाडून पेटला. ॥१८॥

ब्रह्मांडा ऐसा तप्तलोहो । शोषी जळाचा समूहो । तैसें जळास जालें पाहो । अपूर्व मोठें ॥१९॥

ब्रह्मांड तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्याप्रमाणे तप्त होताच सर्व पाण्याची वाफ होऊन एक मोठे आश्चर्य घडते. ॥१९॥

तेणें आटोन गेलें पाणी । असंभाव्य माजला वन्ही । तया वन्हीस केली झडपणी । प्रळयवातें ॥२०॥

त्यामुळे सर्व पाणी आटून अग्नीला कोठेच प्रतिबंध उरला नाही. त्या अग्नीवर प्रळयवाताने झडप घातली. ॥२०॥

दीपास पालव घातला । तैसा प्रळयेपावक विझाला । पुढें वायो प्रबळला । असंभाव्य ॥२१॥

दिवा जसा फुंकरून विझावा त्याप्रमाणे तो प्रळयाग्नी विझून गेला व सर्वत्र अनावर वायूचे साम्राज्य पसरले. ॥२१॥

उदंड पोकळी थोडा वारा । तेणें वितळोन गेला सारा । पंचभूतांचा पसारा । आटोपला ॥२२॥

किंचित वायू राहून बाकी सर्व आकाशच आकाश उरले. त्यामुळे पंचमहाभूतांचा सर्व पसारा नष्ट झाला. ॥२२॥

महद्भूत मूळमाया । विस्मरणें वितुळे काया । पदार्थमात्र राहावया । ठाव नाही ॥२३॥

मूळ माया हे पंचमहाभूतांचेही महाभूत (कारण) असून ते ब्रह्मस्वरूपात लीन झाल्याने (विस्मरण) ब्रह्मांड नष्ट होते व नामरूपांच्या सृष्टीचा मागमूस रहात नाही. ॥२३॥

दृश्य हलकालोळें नेलें । जड चंचळ वितुळलें । याउपरी शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥२४॥

अशा प्रचंड उत्पातांनी दृश्यसृष्टी नष्ट होते व अचेतन जग व चेतन जीवेश्वर सृष्टी जणू वितळून जाते. अनादि, नित्य, सत्य व अनंत ब्रह्म शिल्लक राहते. ॥२४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'प्रलयनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'प्रलयनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक तेरावा : नामरूप

समास पाचवा : कहाणीनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

(स्त्रीपुरुषाच्या जोडप्याचे रूपक करून सृष्टीचा सांगितलेला विस्तार)

कोणी येक दोघे जण । पृथ्वी फिरती उदासीन । काळक्रमणें लागून । कथा आरंभिली ॥१॥

कोणी दोघेजण संन्यस्त वृत्तीने देशाटण करीत असता वेळ जाण्यासाठी त्यांनी एक गोष्ट सांगायला सुरुवात केली. ॥१॥

श्रोता पुसे वक्त्यासी । काहाणी सांगा जी बरवीसी । वक्ता म्हणे श्रोतयासी । सावध ऐकें ॥२॥

त्यांच्यातील श्रोता वक्त्याला म्हणाला की एक चांगली गोष्ट सांगा. वक्ता श्रोत्याला म्हणाला की गोष्ट नीट ऐक. ॥२॥

येकें स्त्रीपुरुषें होती । उभयेतांमधें बहु प्रीति । येकरूपेंचि वर्तती । भिन्न नाही ॥३॥

कोणे एके काळी एक स्त्री व पुरुषाची जोडी होती. त्यांचे परस्परांवर अत्यंत प्रेम असून ते जराही वेगळेपणा न ठेवता अद्वैतभावाने राहत असत. (माया तेंचि ब्रह्म ब्रह्म तेंचि माया । अंग आणि छाया जयापरी । तु. म.) ॥३॥

ऐसा कांही येक काळ लोटला । त्यांस येक पुत्र जाला । कार्यकर्ता आणि भला । सर्वविधीं ॥४॥

असा काही काळ गेल्यानंतर त्यांना एक सत्त्वशील (भला) व अनेक कामे तडीला नेणारा मुलगा झाला. (विष्णू.) ॥४॥

पुढें त्यासहि जाला कुमार । तो पित्याहून आतुर । कांहीं तदर्थ चतुर । व्यापकपणें ॥५॥

त्या मुलाला पुढे मुलगा झाला. तो बापाहून अत्यंत क्रियाशील (रजोप्रधान ब्रह्मदेव) पण व्यापकपणाच्या बाबतीत बापाच्या अर्ध्याने होता. (जाणीव व नेणीव युक्त) ॥५॥

तेणें व्याप उदंड केला । बहुत कन्यापुत्र व्याला । उदंड लोक संचिला । नाना प्रकारें ॥६॥

त्याने प्रचंड व्याप मांडला. त्याला अगणित कन्या व पुत्र झाले व त्याने अनेक प्रपंच मांडले. (चौदा भुवने.) ॥६॥

त्याचा पुत्र जेष्ठ । तो अज्ञान आणि रागिट । अथवा चुकता नीट । संव्हार करी ॥७॥

त्याचा मोठा मुलगा तमोगुणाचा व संतापी असून अपराध असो की नसो कोणालाही ठार मारावयाचा. (नीट अथवा चुकता. वेळ आली की सर्व सारखेच-रुद्र.) ॥७॥

पिता उगाच बैसला । लेकें बहुत व्याप केला । सर्वज्ञ जाणता भला । जेष्ठ पुत्र ॥८॥

विष्णू शांत बसला. ब्रह्मदेवाने मोठा व्याप मांडला. हा विष्णूचा मुलगा सर्वज्ञ होता. ॥८॥

नातु त्याचें अर्ध जाणे । पणतु तो कांहींच नेणे । चुकतां संव्हारणें । माहा क्रोधी ॥९॥

विष्णूच्या ज्ञानाच्या निम्मे ज्ञान ब्रह्मदेवाचे, तर शंकर मात्र पूर्ण अज्ञानी असून जरा बिघाड झाला की सर्वाना ठार मारी. ॥९॥

लेक सकळांचें पाळण करी । नातु मेळवी वरिचावरी । पणतु चुकल्यां संव्हार करी । अकस्मात ॥१०॥

विष्णू सर्वाचा सांभाळ करतो, ब्रह्मदेव सतत काहीतरी निर्माण करून भर घालतो, पण पणतु मात्र जरा चुकले की लगेच ठार मारतो. ॥१०॥

नेमस्तपणें वंश वाढला । विस्तार उदंडचि जाला । ऐसा बहुत काळ गेला । आनंदरूप ॥११॥

अशा ह्या पद्धतीने वंश वाढून उदंड विस्तार होता होता फार मोठा कालावधी आनंदात निघून गेला. ॥११॥

विस्तार वाढला गणवेना । वडिलांस कोणीच मानीना । परस्परें किंत मना । बहुत पडिला ॥१२॥

पुढे अगणित विस्तार वाढल्यावर मूळ आई-वडिलांचे सर्वांना विस्मरण होऊन परस्परांत अत्यंत अविश्वास निर्माण झाला. ॥१२॥

उदंड घरकळहो लागला । तेणें कित्येक संव्हार जाला । विपट पडिलें थोरथोरांला । बेबंद जालें ॥१३॥

नंतर घरात सतत भांडणे लागून त्यात बरीच जीवितहानी झाली. मोठ्या मोठ्यांत वैर निर्माण होऊन बेबंदशाही माजली. ॥१३॥

नेणपणें भरीं भरले । मग ते अवघेच संव्हारले । जैसे यादव निमाले । उन्मत्तपणें ॥१४॥

अविद्येमुळें प्रपंचासक्तीच्या भरीस पडल्याने सर्वांचाच संहार झाला. उन्मत्त यादवकुळाचे उदाहरण पुरेसे आहे. ॥१४॥

बाप लेंक नातु पणतु । सकळांचा जाला निपातु । कन्या पुत्र हेतु मातु । अणुमात्र नाही ॥१५॥

बाप, मुलगा, नातू, पणतू इत्यादी सर्वांचा नाश झाला. ही मुलगी, हा मुलगा, हा श्रेष्ठ असा जराही विचार उरला नाही. ॥१५॥

ऐसी कहाणी जो विवरला । तो जन्मापासून सुटला । श्रोता वक्ता धन्य जाला । प्रचितीनें ॥१६॥

ही कहाणी जो, त्याने दर्शविलेल्या संकेतासह समजावून घेईल, तो श्रोता व वक्ता ती कहाणी पटून सावध होऊन मुक्त होईल. ॥१६॥

ऐसी काहाणी अपूर्व जे ते । उदंड वेळ होत जाते । इतुकें बोलोन गोसावी ते । निवांत जाले ॥१७॥

ही अशी आश्चर्यकारक कथा अनंत वेळा होत रहाते. एवढे बोलून दोघे संन्यस्त वृत्तीने फिरणारे गप्प बसले. ॥१७॥

आमची काहाणी सरो । तुमचे अंतरीं भरो । ऐसें बोलणें विवरो । कोणीतरी ॥१८॥

समर्थ म्हणतात- त्यांनी सांगितलेली कहाणी मी तुम्हाला सांगितली. ती तुम्ही त्यातील रहस्यासह चांगली समजावून घेऊन तुमच्यातील कोणी ती इतरांना सांगा. ॥१८॥

चुकत वांकत आठवलें । इतुकें संकळित बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥१९॥

जेवढा कथाभाग आठवला तेवढा कसातरी सांगितला. त्यात काही राहून गेले असेल तर श्रोत्यांनी ते सुधारून घ्यावे व मला क्षमा करावी. ॥१९॥

ऐसी काहाणी निरंतर । विवेकें ऐकती जे नर । दास म्हणे जगगोधार । तेचि करिती ॥२०॥

ह्या कहाणीचे जे सतत विवेकाने मनन करतात त्यांच्या हातूनच जगताचा उद्धार होतो. ॥२०॥

त्या जगोद्धाराचें लक्षण । केलें पाहिजे विवरण । सार निवडावें निरूपण । यास बोलिजे ॥२१॥

जगाच्या उद्दाराचे पहिले साधन म्हणजे अशा प्रकारच्या सांकेतिक रचनांचे व अध्यात्मशास्त्राचे विवरण समाजात

करणे हे होय. असे सार निवडून घेण्यालाच निरूपण म्हणतात. ॥२१॥

निरूपणीं प्रत्यये विवरावे । नाना तत्त्वकोडे उकलावे । समजतां समजतां व्हावे । निःसंदेह ॥२२॥

संपूर्णपणे पटेल असे तर्कसंगत व साधार विवरण करावे. तत्त्वांचे रहस्य समजावून सांगावे व तसे सांगता सांगता संशयरहित व्हावे. ॥२२॥

विवरोन पाहातां अष्ट देह । पुढें सहजचि निःसंदेह । अखंड निरूपणें राहे । समाधान ॥२३॥

पिंड-ब्रह्मांडाचे आठ देह विवरून पाहिल्यानंतर त्यांचे प्रकाशक तत्त्व समजून त्या देहांच्या मिथ्यत्वाविषयी शंका रहात नाही. हा विषय सतत सांगत ऐकत राहिले की समाधान टिकून रहाते. ॥२३॥

तत्त्वांचा गल्बला जेथें । निवांत कैचें असेल तेथें । याकारणें गुल्लिपरतें । कोणीयेकें असावें ॥२४॥

जेथें मायिक तत्त्वांचा गोंधळ चालतो तेथे शांती कशी असेल? म्हणून शहाण्याने गोंधळापासून लांब रहावे. ॥२४॥

ऐसा सूक्ष्म संवाद । केलाचि करावा विशद । पुढिले समासीं लघुबोध । सावध ऐका ॥२५॥

असे हे अतिसूक्ष्म तत्त्वज्ञान पुन्हा पुन्हा सांगावे व ऐकावे. पुढील समासात लघुबोध सांगितला असून तो लक्ष देऊन ऐका. (हा समास समर्थानी शिवछत्रपतींना सांगितला असे परंपरेने मानले जाते.) ॥२५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कहाणीनिरूपणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'कहाणीनिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त**

दशक तेरावा : नामरूप

समास सहावा : लघुबोध

॥ श्रीराम समर्थ ॥

जें बोलिजेती पंचतत्त्वे । त्यांची अभ्यासाया नावे । तदुपरी स्वानुभवे । रूपें जाणावीं ॥१॥

ज्यांना पंचमहाभूते म्हणतात त्यांची नावे लक्षात ठेवून त्यांची लक्षणे पारखून घ्यावीत. ॥१॥

यामधें शाश्वत कोण । आणी अशाश्वत कोण । ऐसें करावें विवरण । प्रत्ययाचें ॥२॥

त्यात शाश्वत तत्त्व व अशाश्वत तत्त्व असा निवाडा शाश्वतपणाचा कस लावून करावा. ॥२॥

पंचभूतांचा विचार । नांवरूप सारासार । तोचि बोलिला निर्धार । सावध ऐका ॥३॥

आता ह्यापुढें पंचभूतांचा विचार सांगितला असून त्यांची नावे, रूपे, त्यांच्यातील सार व असार ह्यांचा निवाडा केला असून तो सावधपणे ऐका. ॥३॥

पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । नावें बोलिलीं सावकास । आतां रूपाचा विश्वास । श्रवणें धरावा ॥४॥

पृथ्वी, आप, तेज, वायू अशी त्यांची नावे असून आता त्यांच्या लक्षणांवर (रूप) श्रवणाने श्रद्धा ठेवावी. ॥४॥

पृथ्वी म्हणिजे ते धरणी । आप म्हणिजे तें पाणी । तेज म्हणिजे अग्नि तरणी । सतेजादिक ॥५॥

पृथ्वी म्हणजे जमीन किंवा माती, आप म्हणजे पाणी व तेज म्हणजे सूर्यादी तेजस्वी पदार्थातील अग्नी होय. ॥५॥

वायो म्हणिजे तो वारा । आकाश म्हणिजे पैस सारा । आतां शाश्वत तें विचारा । आपलें मनीं ॥६॥

वायू म्हणजेच वारा व आकाश म्हणजे संपूर्ण मोकळी पोकळी होय. ह्यांतील शाश्वत काय असेल ह्याचा स्वतःशीच विचार करा! ॥६॥

येक शीत चांचपावें । म्हणिजे वर्म पडे ठावें । तैसें थोड्या अनुभवे । बहुत जाणावें ॥७॥

भाताचे एक शीत चिमटीत दाबून पाहिले की भाताची परीक्षा होते त्याप्रमाणे थोड्याचा अभ्यास करून सर्वांचे ज्ञान करून घ्यावे. ॥७॥

पृथ्वी रचते आणि खचते । हें तों प्रत्ययास येतें । नाना रचना होत जाते । सृष्टिमधें ॥८॥

पृथ्वी निर्माण होते व नष्ट होते हे सर्वानाच ठाऊक आहे. पृथ्वीमध्ये जुन्या रचना मोडून नव्या रचना होतात हे अनुभवाला येते. (उदा. भूकंप) ॥८॥

म्हणौन रचतें तें खचतें । आप तें हि आटोन जाते । तेज हि प्रगटोन विझतें । वारें हि राहे ॥९॥

म्हणून जे निर्माण होते ते नष्ट होते, पाणी सुद्धा आटून जाते. अग्नी पेटून विझतो. वाहनारा वारा पडतो. ॥९॥

अवकाश नाममात्र आहे । तें हि विचारिता न राहे । एवं पंचभूति राहे । हें तों घडेना ॥१०॥

आकाशाला 'ते आहे' म्हणावयाचे इतकेच! विचार केला की त्याचे अस्तित्व नाहीसे होते. एकूण पंचमहाभूते सत्यत्वाने नसतात. ॥१०॥

ऐसा पांचा भूतांचा विस्तार । नासिवंत हा निर्धार । शाश्वत आत्मा निराकार । सत्य जाणावा ॥११॥

असा हा पंचमहाभूतांचा पसारा नाशिवंत आहे, असा निश्चय करावा. निर्विकार आत्मा सत्य व शाश्वत आहे असा निर्णय करावा. ॥११॥

तो आत्मा कोणास कळेना । ज्ञानेविण आकळेना । म्हणोनियां संतजना । विचारावे ॥१२॥

त्या आत्म्याचे अस्तित्व सहसा कोणालाच कळत नाही. अपरोक्ष ज्ञानाने त्याचा अनुभव येतो. त्यासाठी श्रीगुरूंना प्रणिपात करून व सेवापूर्वक शरण जाऊन आत्म्यासंबंधी विचारावे. ॥१२॥

विचारितां सज्जनांसी । ते म्हणती कीं अविनासी । जन्म मृत्यु आत्मयासी । बोलोंच नये ॥१३॥

त्यांना विचारल्यावर ते असे सांगतात की आत्मा अविनाशी असून जन्म व मरणाची भाषा आत्म्याला संभवत नाही. ॥१३॥

निराकारीं भासे आकार । आणी आकारीं भासे निराकार । निराकार आणी आकार । विवेकें वोळखावा ॥१४॥

निराकार ब्रह्मवस्तूवर अचानक नामरूपात्मक सृष्टी भासू लागते व नामरूपात्मक अध्यस्ताचे निराकार ब्रह्म अधिष्ठान असते. हा निराकार व आकाराचा संबंध विवेकाने ओळखावा. ॥१४॥

निराकार जाणावा नित्य । आकार जाणावा अनित्य । यास बोलिजे नित्यानित्य । विचारणा ॥१५॥

निराकार नित्य असून साकार अनित्य असते या विचाराला नित्यानित्य विचार म्हणतात. (नित्य=कधीच अभावरूप नसणे). ॥१५॥

सारी भासे असार । आणि असारीं भासें सार । सारासार विचार । शोधून पाहावा ॥१६॥

साररूप ब्रह्मावर असार सृष्टी भासते व असार सृष्टीत सार ब्रह्म असंगत्वाने व्यापून भासते हा सारासार विचार समजावून घ्यावा. ॥१६॥

पंचभूतिक तें माइक । परंतु भासे अनेक । आणि आत्मा येक । व्यापून असे ॥१७॥

मायिक पांचभौतिक सृष्टी भेदाने भरलेली दिसते. पण त्या सर्वात एकमेव भेदशून्य आत्मा व्यापून असतो. ॥१७॥

चहुं भूतांमधे गगन । तैसें गगनीं असे सघन । नेहटून पाहतां अभिन्न । गगन आणि वस्तु ॥१८॥

चार भूतांत जसे आकाश व्यापून असते तसे ब्रह्म आकाशात घनदाट व्यापून असते. शास्त्रशुद्ध विचार केला तर आकाश व ब्रह्म यांत फारसा फरक नाही. ॥१८॥

उपाधीयोगेंचि आकाश । उपाधी नस्तां निराभास । निराभास तें अविनाश । तैसें गगन ॥१९॥

दृश्य सृष्टीची उपाधी गृहीत धरली तरच आकाशाचे अस्तित्व आहे. (आकाशाचा शब्द हा गुण आहे असे शास्त्र सांगते. शब्दाचे अस्तित्व सृष्टिसापेक्ष आहे. सृष्टी अध्यस्त म्हणजे कल्पित आहे.) उपाधीचा निरास होताच निराभासरूप तथाकथित आकाश उरते. ब्रह्मही निराभास असल्याने दोन्ही सारखीच. ॥१९॥

आतां असो हे विवंचना । परंतु जें पाहतां नासेना । तें गे तेंचि अनुमाना । विवेकें आणावे ॥२०॥

आता हे स्पष्टीकरण पुरे. शास्त्रदृष्टीने पाहिल्यावर जे अविनाशी तत्त्व उरते तेच विवेकाच्या बळावर बुद्धीत ठसवावे. ॥२०॥

परमात्मा तो निराकार । जाणिजे हा विचार सार । आणि आपण कोण विचार । पाहिला पाहिजे ॥२१॥

परमात्मारूप ब्रह्म निराकार आहे, हे ब्रह्मविचाराचे सार किंवा तात्पर्य आहे. हे लक्षात घेऊन 'मी कोण' या प्रश्नाचे उत्तर शोधावे. (पांचभौतिक देहाचा निरास होताच म्हणजे उपाधीचा निरास होताच आकाशासारखे उरणारे 'ब्रह्म' मी होय. ॥२१॥

देहास अंत येतां । वायो जातो तत्वता । हें लटिकें म्हणाल तरी आतां । स्वासोस्वास धरावा ॥२२॥

देह मरण पावताच वायू हे चौथे महाभूत शरीरातून निघून जाते. (वायू = प्राण). याविषयी शंका असेल तर आताच स्वतःचे नाक व तोंड दाबून पहा! (शरीराचा जिवंतपणा प्राणांवर अवलंबून आहे. शरीर मरते तेव्हा प्राण आधीच गेलेले असतात). ॥२२॥

स्वास कोंडतां देह पडे । देह पडतां म्हणती मडें । मड्यास कर्तृत्व न घडे । कदाकाळीं ॥२३॥

श्वास बंद पडताच देह मरतो. मेलेल्या देहाला मडे म्हणतात. व त्याचेकडून कधीही व कोणतीच क्रिया घडत नाही. ॥२३॥

देहावेगळा वायो न करी । वायोवेगळा देह न करी । विचार पाहातां कांहींच न करी । येकवेगळें येक ॥२४॥

केवळ वायूला देहावाचून काहीच करता येत नाही. केवळ देह वायूशिवाय काही करू शकत नाही. असा विचार केला तर ते एकमेकांशिवाय क्रियाशून्य असतात हे कळते. ॥२४॥

उगें च पाहातां मनुष्य दिसे । विचार घेतां कांहींच नसे । अभेदभक्तीचें लक्षण ऐसें । वोळखावें ॥२५॥

अज्ञानाच्या दृष्टीतून पाहिले तर 'हा माणूस' असे दिसते. पण ज्ञानदृष्टीने पाहिले (१७-८) तर तत्त्वनिरासानंतर काहीच नसते. हीच ती अभेद भक्ती! (येथे भक्ती म्हणजे स्थिती होय. ओवी २१ प्रमाणे 'मी'चा शोध घेता घेता देह व जगाचा निरास होऊन शेष ब्रह्मस्थिती म्हणजे विभक्ती नसलेली भेदशून्य भक्ती उरते). ॥२५॥

कर्ता आपण ऐसें म्हणावें । तरी आपलें इछेसारिखें व्हावे । इछेसारिखें न होतां मानावें । अवघेंच वाव ॥२६॥

(मागील ओवीतील अभेद भक्तीप्रमाणे या ओवीत समासाचा विचारप्रवाह सुटून अचानक 'कर्तेपणा' हा विषय आला आहे असे वाटते. ओवी २१ मधील 'आपण कोण' हा संदर्भ पकडून आपण म्हणजे 'मी कर्ता नाही' असे जुळवून घ्यावे. 'कशाचा कर्ता नाही?' या प्रश्नाचे उत्तर मिळण्यासाठी ओवी २२ मधील प्राणांचा संदर्भ धरून प्राण असणे किंवा नसणे आपल्या हातात नसून एकूण सर्व जगहाटीचे कर्तृत्व ईश्वराचे आहे हे लक्षात घ्यावे.) 'मी जर कर्ता असेन' तर मला जे जसे व्हावेसे वाटते ते तसे झाले पाहिजे. पण तसे होत नसेल तर 'मी कर्ता' म्हणणे अगदीच निरर्थक आहे. (माणसाने आपल्या अगणित आशा-आकांक्षांचा विचार करून त्यातील किती सफळ होतात त्याचा विचार करावा.) ॥२६॥

म्हणोन कर्ता नव्हे किं आपण । तेथें भोक्ता केंचा कोण । हें विचाराचें लक्षण । अविचारें न घडे ॥२७॥

म्हणून मी कर्ता असणे शक्य नाही. मग भोक्तातरी मी कसा असेन? (जो कर्ता तोच भोक्ता असतो) हे विचारानेच कळते. अविचाराने ते कळणे शक्य नाही. ॥२७॥

अविचार आणि विचार । जैसा प्रकाश अंधकार । विकार आणि निर्विकार । येक नव्हे कीं ॥२८॥

विचार हाच प्रकाश. अविचार हाच अंधार. जसे विकार व निर्विकार अत्यंत भिन्न असतात तसेच विचार व अविचार असतात. ॥२८॥

जेथें नाहीं विवंचना । तेथें कांहींच चालेना । खरें तेंचि अनुमाना । कदा न ये ॥२९॥

जेथे शास्त्रानुसारी विचार नसतो तेथे कांहीच शाश्वत हित साधत नाही. सत्यरूप ब्रह्माचा कधीच निश्चय होत

नाही ॥२९॥

प्रत्ययास बोलिजे न्याये । अप्रत्यये तो अन्याये । ज्यात्यांधास परीक्षा काये । नाना रत्नांची ॥३०॥

जे अनुभवाचे असते ते योग्य (न्याय) असून जे केवळ अनुमानाचे व शाब्दिक असते ते अयोग्य असते. जन्मतःच अंध असणाऱ्याला जशी रत्नपरीक्षा होत नाही त्याप्रमाणे ज्ञानांधाला ब्रह्मानुभव येत नाही. ॥३०॥

म्हणोन ज्ञाता धन्य धन्य । जो निर्गुणेंसी अनन्य । आत्मनिवेदनें मान्य । परम पुरुष ॥३१॥

म्हणून ज्याला ज्ञानचक्षू असतात तो कृतार्थ व धन्य होतो. तोच जीवाचे ब्रह्मात निवेदन करून निर्गुण ब्रह्माशी ऐक्य साधलेला (मान्य) उत्तम पुरुष होतो. ॥३१॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'लघुबोधनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'लघुबोध' नावाचा सहावा समास समाप्त**

दशक तेरावा : नामरूप

समास सातवा : प्रत्ययविवरण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

निर्मळ निश्चळ निराभास । तयास दृष्टांत आकाश । आकाश म्हणजे अवकाश । पसरला पैस ॥१॥

ब्रह्म विमल, अढळ व वृत्तिज्ञानाने न कळणारे असून त्याला आकाशाचा दृष्टांत देतात. आकाश म्हणजे अपरंपार व्यापून असलेली सर्वांना सामावून घेणारी पोकळी होय. ॥१॥

आधीं पैस मग पदार्थ । प्रत्यये पाहातां यथार्थ । प्रत्ययेविण पाहातां वेर्थ । सकळ कांहीं ॥२॥

प्रथम पोकळी असते व नंतर त्यात नामरूपात्मक सृष्टी समाविष्ट होते हे तर्कशुद्ध व शास्त्रविचाराने व्यवस्थित कळते. ही दोन्ही नसतील तर विचारशून्य जीवनच व्यर्थ जाते. ॥२॥

ब्रह्म म्हणजे तें निश्चळ । आत्मा म्हणजे तो चंचळ । तयास दृष्टांत केवळ । वायो जाणावा ॥३॥

ब्रह्म अढळ तर जीवात्मा चंचल असतो, त्याला वायूचा दृष्टान्त अगदी योग्य आहे. ॥३॥

घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा । घटबिंब दृष्टांत आत्म्याचा । विवरतां अर्थ दोहींचा । भिन्न आहे ॥४॥

वेदान्तशास्त्रात ब्रह्माला घटातील आकाशाचा दृष्टान्त देतात व घटातील पाण्यात जे आकाश प्रतिबिंबित होते त्याचा जीवात्म्याला दृष्टांत देतात. ब्रह्मरूप आकाश निश्चळ व प्रतिबिंबातील आकाश चंचळ आहे. असा दोन्हीतील फरक लक्षात घ्यावा. ॥४॥

भूत म्हणजे जितुकें जालें । जालें तितुकें निमालें । चंचळ आलें आणी गेलें । ऐसें जाणावें ॥५॥

भूतसृष्टी जन्माला येते व जे जन्माला येते ते नष्ट होऊन जाते. असे जे येते व जाते ते चंचल असते. ॥५॥

अविद्या जड आत्मा चंचळ । जड कर्पूर आत्मा अनळ । दोनी जळोन तत्काळ । विझोन जाती ॥६॥

पांचभौतिक सृष्टी अचेतन असून जणू कापूर आहे. जीवेश्वर सृष्टी चेतन असून जणू अग्नी आहे. अग्नी कापूर जाळून स्वतःही विझतो. त्याप्रमाणे ईश्वर सृष्टीचा प्रलय करून स्वतः लीन होतो. ॥६॥

ब्रह्म आकाश निश्चळ जाती । आत्मा वायो चंचळ जाती । परीक्षवंत परीक्षिती । खरें किं खोटें ॥७॥

ब्रह्म व आकाश निश्चळ गटातील असून ईश्वर व वायू चंचल गटातील आहेत. जे वेदान्तवेत्ते असतात ते हे रहस्य जाणतात. ॥७॥

जड अनेक आत्मा येक । ऐसा आत्मानात्मविवेक । जगा वर्तविता जगन्नायेक । तयास म्हणावें ॥८॥

नामरूपात्मक अचेतन सृष्टी अफाट विविधतेने भरलेली असून आत्मा मात्र अखंड, भेदशून्य व एकमेव आहे. हाच आत्मानात्मविवेक होय. या सृष्टीचा नियामक ईश्वर आहे. ॥८॥

जड अनात्मा चेतवी आत्मा । सर्वीं वर्ते सर्वात्मा । अवघा मिळोन चंचळात्मा । निश्चळ नव्हे ॥९॥

अनात्म अचेतन पदार्थांना आत्मा प्रकाशित करतो. आत्म्यामुळे त्यांचे ज्ञान होते. आत्मा ईश्वररूपाने सर्व अचेतन व जीवादी चेतन पदार्थांत व्यापून राहतो. हा ईशसृष्ट पसारा चंचळ ईश्वराचा आहे. निश्चळ ब्रह्माचा नाही. ॥९॥

निश्चळ तें परब्रह्म । जेथे नाहीं दृश्यभ्रम । विमळ ब्रह्म तें निभ्रम । जैसें तैसें ॥१०॥

परब्रह्म निश्चळ असून त्यात दृश्यसृष्टी सत्यत्वाने नाही. विमल ब्रह्माला सृष्टीचा भ्रम स्पर्शही करीत नाही. ॥१०॥

आधीं आत्मानात्मविवेक थोर । मग सारासारविचार । सारासारविचारें संव्हार । प्रकृतीचा ॥११॥

प्रथम शास्त्रशुद्ध आत्मानात्मविवेक करून नंतर तसाच सारासारविवेक केला असता प्रकृतीचा विवेकप्रलय पाहता येतो. ॥११॥

विचारें प्रकृति संव्हारे । दृश्य अस्तांच वोसरे । अंतरात्मा निर्गुणी संचरे । अध्यात्मश्रवणें ॥१२॥

या विचाराने दृश्य सृष्टी अध्यस्तरूपाने असल्याचे अनुभवाला आल्याने ती दिसत असून मावळते. तिचा प्रलय होतो. अध्यात्मशास्त्राच्या यथार्थ चिंतनाने सृष्टीचा नियामक ईश्वर निर्गुण ब्रह्मात हरवून जातो. ॥१२॥

चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढतचि गेला । उतरल्या अर्थे उतरला । भूमंडळीं ॥१३॥

अध्यात्मशास्त्राच्या चिंतनाने जगत्सत्यत्व निश्चयाकडून ब्रह्मसत्यत्वाच्या निश्चयाकडे झेप घेतली तर ईश्वर ब्रह्मामध्ये हरवतो. ब्रह्मसत्यत्वाऐवजी जगत्सत्यत्वाचा निर्णय झाला तर ईश्वर जगताचा स्वामी बनतो! ॥१३॥

अर्थासारिखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे जातो । अनुमानें संदेहीं पडतो । कांहीयेक ॥१४॥

विचार करणाऱ्याची जशी झेप असेल तसा जणू आत्मा होतो! झेप घेतली तर तो निर्गुण निराकार आहे. झेप नसेल तर तोच ईश्वरही आहे. हे कळले नाही, तर अंदाज व शंका यांचे राज्य चालते. ॥१४॥

निसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहचि जाला । अनुमानअर्थे जाला । अनुमानरूपी ॥१५॥

संशयविपर्ययरहित अध्यात्मशास्त्राचे मनन चिंतन झाले तर जीवब्रह्मैक्याचा अपरोक्ष अनुभव येतो. बुद्धी संशयग्रस्त असेल तर ज्ञानही तसेच असते. ॥१५॥

नवरसिक अर्थ चाले । श्रोते तद्रूपचि जाले । चाटपणें होऊन गेलें । चाटचि अवघे ॥१६॥

करुणादि नवरसांनी परिपूर्ण कथा सांगितली जात असेल तर श्रोते नवरसांत डुंबतात व त्या धुंदीमध्येच धुंद होतात. (त्याचप्रमाणे यथार्थ चिंतनाने यथार्थ अनुभव येतो). ॥१६॥

जैसा जैसा घडे संग । तैसे गुह्यराचे रंग । याकारणें उत्तम मार्ग । पाहोन धरावा ॥१७॥

ऋतुमानाप्रमाणे निसर्गातील रंग बदलले की सरडाही रंग बदलतो. त्याप्रमाणे संगतीनुसार माणसाच्या मनाचेही रंग बदलतात. म्हणून संतसंगतीत रहावे. (उत्तम मार्ग). ॥१७॥

उत्तम अत्रें बोलत गेले । तरी मन अन्नाकारचि जालें । लावण्य वनितेचें वर्णिलें । तरी मन तेथेंचि बैसे ॥१८॥

चविष्ट खाद्यपदार्थाविषयी गप्पा सुरू झाल्या की मन जणू त्या पदार्थात हरवून जाते. स्त्रीच्या सौंदर्याविषयी बोलणी चालू झाली तर अंतःकरण तेथेच रमते. ॥१८॥

पदार्थवर्णन अधर्वें । किती म्हणोन सांगावें । परंतु अंतरीं समजावें । होय किं नव्हे ॥१९॥

असे सर्वच पदार्थांचे वर्णन करावयाचे ठरविले तर ते सांगून किती सांगणार? खाद्यपदार्थ, स्त्री, इतर अनेक पदार्थ इत्यादिकांत रमावयाचे किंवा नाही हे ज्याचे त्याने ठरवावे. ॥१९॥

जें जें देखिलें आणी ऐकिलें । तें अंतरीं सदृढ बैसलें । हित अन्हित परीक्षिलें । परीक्षवंतीं ॥२०॥

जे जे आपण ऐकतो व पाहतो त्याचा अंतःकरणावर ठसा उमटतो. त्यातील हिताचे व घाताचे विवेकाने परीक्षा करून निवडावे. ॥२०॥

याकारणें सर्व सांडावें । येक देवास धुंडावें । तरीच वर्म पडे ठावें । कांहीयेक ॥२१॥

म्हणून सर्व फालतू विचार दूर सारून एका देवाचा ध्यास घ्यावा. तरच देव समजून देवाचा अनुभव घेता येतो. ॥२१॥

नाना सुखें देवें केली । लोकें तयास चुकलीं । ऐसीं चुकतां च गेलीं । जन्मवरी ॥२२॥

देवाने पंचविषयाच्या इंद्रियजन्य भोगांची सोय केल्याने माणूस, त्या नादात देवालाच विसरतो व भोगात आयुष्य व्यर्थ घालवतो. ॥२२॥

सर्व सांडून शोधा मजला । ऐसें देवचि बोलिला । लोकीं शब्द अमान्य केला । भगवंताचा ॥२३॥

प्रत्यक्ष भ. श्रीकृष्ण सांगतात की सर्व काही दूर सारून माझा शोध घ्यावा. (गीता १८-६६) पण लोक त्याचा हा उपदेश मानीत नाहीत. ॥२३॥

म्हणोन नाना दुःखें भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती । मनीं सुखचि इछिती । परी तें कैचें ॥२४॥

त्यामुळेच ते नाना दुःखे भोगून सतत कष्टीच राहतात. सुख हवे असते खरे, पण ते विषयात कोटून आणावे? ॥२४॥

उदंड सुख जया लागलें । वेडें तयास चुकलें । सुख सुख म्हणताच मेलें । दुःख भोगितां ॥२५॥

जो आत्मा सुखरूप आहे त्याला विषयवेडा जीव मुक्तो व सुखासाठी तळमळत दुःख भोगून मरून जातो. ॥२५॥

शाहाण्यानें ऐसें न करावें । सुख होये तेंचि करावें । देवासी धुंडित जावें । ब्रह्मांडापरतें ॥२६॥

शहाण्याने असे न करता ज्याने सुखरूपता येईल असा उपाय करावा. दृश्य जगताचे अधिष्ठान असलेल्या सुखरूप देवाचा (ब्रह्म) शोध घ्यावा. ॥२६॥

मुख्य देवचि ठाई पडिला । मग काये उणें तयाला । लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती ॥२७॥

हा देव ज्याला सापडला त्याला सुखाची काय कमतरता? पण यासाठी आवश्यक तो विवेक लोक सांभाळत नाहीत. ॥२७॥

विवेकांचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ ते दुःख । यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ॥२८॥

विवेकाला सुखाची व अविवेकाला दुःखाची फळे लागतात. यातील आपल्यास काय हवे ते नक्की ठरवून केले पाहिजे. ॥२८॥

कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक म्हणावें । विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ॥२९॥

कर्ता कोण ते ओळखणे हाच विवेक. (६-२६) हे ओळखले नाही, तर खडतर दुःखे भोगावी लागतात. ॥२९॥

आतां असो हें बोलणें । कर्त्यास वोळखणें । आपलें हित विचक्षणें । चुकों नये ॥३०॥

आता सांगितले एवढे पुरे. शहाण्याने कर्ता कोण ते ओळखून स्वतःचे हित साधावे. ते साधण्यास चुकू नये. ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'प्रत्ययविवरणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'प्रत्ययविवरण' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक तेरावा : नामरूप

समास आठवा : कर्तानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रोता म्हणे वक्त्यासी । कोण कर्ता निश्चयेंसीं । सकळ सृष्टि ब्रह्मांडासी । कोणें केलें ॥१॥

श्रोता वक्त्याला विचारतो- खरोखर कर्ता कोण आहे? ह्या ब्रह्मांडरूप सृष्टीची रचना कोणी केली? ॥१॥
तव बोलिले सभानायक । जे बोलिले येकाहून येक । या बोलण्याचें कौतुक । श्रोतीं सादर ऐकावें ॥२॥

तेव्हां निरनिराळ्या संप्रदायांचे प्रमुख (सभानायक) एकामागून एक उत्तरे देऊ लागले. श्रोत्यांनी ती ऐकावीत. ॥२॥

येक म्हणती कर्ता देव । येक म्हणती कोण देव । आपुलाला अभिप्राव । बोलते जाले ॥३॥

कोणी म्हणतात की देव सृष्टिकर्ता आहे. दुसरे म्हणतात की कोणत्या देवाकडे कर्तृत्व आहे ते आम्ही सांगतो. असे म्हणून ते आपापले मत सांगू लागले. ॥३॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ । भावार्थें बोलती पष्ट । आपुलाली उपासना श्रेष्ठ । मानिती जनीं ॥४॥

त्यांच्यात उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशी मंडळी होती व त्याप्रमाणे त्यांनी सांगावयाला सुरुवात केली. प्रत्येकाला त्यांचे त्यांचे उपास्य दैवत श्रेष्ठ वाटत होते व सृष्टीचे कर्तृत्व त्यांचे असल्याचे ते सांगू लागले. ॥४॥

कोणीयेक ऐसें म्हणती । कर्ता देव मंगळमूर्ती । येक म्हणती सरस्वती । सर्व करी ॥५॥

कोणी कर्तेपणा गणपतीला देतात तर कोणी सरस्वती सर्व करते असे म्हणतात. ॥५॥

येक म्हणती कर्ता भैरव । येक म्हणती खंडेराव । येक म्हणती बीरेदेव । येक म्हणती भगवती ॥६॥

येक म्हणती नरहरी । येक म्हणती बनशंकरी । येक म्हणती सर्व करी । नारायेणु ॥७॥

येक म्हणती श्रीराम कर्ता । येक म्हणती श्रीकृष्ण कर्ता । येक म्हणती भगवंत कर्ता । केशवराज ॥८॥

येक म्हणती पांडुरंग । येक म्हणती श्रीरंग । येक म्हणती झोटिंग । सर्व करी ॥९॥

येक म्हणती मुंज्या कर्ता । येक म्हणती सूर्य कर्ता । येक म्हणती अग्न कर्ता । सकळ कांहीं ॥१०॥

येक म्हणती लक्ष्मी करी । येक म्हणती मारुती करी । येक म्हणती धरत्री करी । सर्व कांहीं ॥११॥

येक म्हणती तुकाई । येक म्हणती येमाई । येक म्हणती सटवाई । सर्व करी ॥१२॥

येक म्हणती भार्गव कर्ता । येक म्हणती वामन कर्ता । येक म्हणती परमात्मा कर्ता । येकचि आहे ॥१३॥

येक म्हणती विरणा कर्ता । येक म्हणती बस्वणा कर्ता । येक म्हणती रेवणा कर्ता । सर्व कांहीं ॥१४॥

कोणी म्हणती रवळ्या कर्ता । येक म्हणती स्वामी कार्तिक कर्ता । येक म्हणती वेंकटेश कर्ता । सर्व कांहीं ॥१५॥

येक म्हणती गुरु कर्ता । येक म्हणती दत्त कर्ता । येक म्हणती मुख्य कर्ता । वोढ्या जगन्नाथ ॥१६॥

येक म्हणती ब्रह्मा कर्ता । येक म्हणती विष्णु कर्ता । येक म्हणती महेश कर्ता । निश्चयेंसीं ॥१७॥

येक म्हणती प्रजन्य कर्ता । येक म्हणती वायो कर्ता । येक म्हणती करून अकर्ता । निर्गुण देव ॥१८॥

येक म्हणती माया करी । येक म्हणती जीव करी । येक म्हणती सर्व करी । प्रारब्धयोग ॥१९॥

येक म्हणती प्रेत करी । येक म्हणती स्वभाव करी । येक म्हणती कोण करी । कोण जाणे ॥२०॥

भैरव, खंडेराव, बिरदेव, भगवती, नरहरी, बनशंकरी, नारायण, राम, कृष्ण, केशवराज, पांडुरंग, श्रीरंग, झोटिंग, मुंज्या, सूर्य, अग्नी, लक्ष्मी, मारुती, पृथ्वी, तुकाई, यमाई, सटवाई, भार्गव, वामन, एकमेव परमात्मा, विरणा, बसवणा, रेवणा, रवळनाथ, कार्तिक, व्यंकटेश, श्रीगुरू, दत्त, औढ्या नागनाथ, ब्रह्मदेव, विष्णू, शंकर, पर्जन्य, वायू, करून अकर्ता असलेले ब्रह्म, माया, जीव, प्रारब्ध, प्रयत्न व स्वभाव ह्यांचेकडे कर्तृत्व आहे. कोणी म्हणते की कर्तृत्व कोणाकडे ते सांगता येत नाही. ॥६ ते २०॥

ऐसा कर्त्याचा विचार । पुसतां भरला बाजार । आतां कोणाचें उत्तर । खरें मानावें ॥२१॥

जगताचा कर्ता कोण ह्याविषयी मतांचा असा बाजार भरला असून ह्यांतील कोणाकडे कर्तृत्व आहे असे निश्चित करावे? ॥२१॥

जेहिं जो देव मानिला । कर्ता म्हणती त्याला । ऐसा लोकांचा गल्बला । वोसरेना ॥२२॥

ज्यांनी जो देव मानला ते त्याचेकडे कर्तृत्व देतात व त्यामुळे हा गोंधळ कधीच संपत नाही. ॥२२॥

आपुलाल्या साभिमानें । निश्चयेचि केला मनें । याचा विचार पाहाणें । घडेचिना ॥२३॥

जो तो आपल्या उपास्य दैवताचा अभिमान धरून तसा निर्णय करतात. खरे उत्तर कोणालाच नको असते. ॥२३॥

बहु लोकांचा बहु विचार । अवघा राहों द्या बाजार । परंतु याचा विचार । ऐसा आहे ॥२४॥

असा हा अनेकांच्या विचारांचा गल्बला सोडून देऊन कर्ता कोण हे निश्चित केले पाहिजे. ॥२४॥

श्रोतीं व्हावें सावधान । निश्चयें तोडावा अनुमान । प्रत्यये मानावा प्रमाण । जाणते पुरुषीं ॥२५॥

श्रोत्यांनी सावध होऊन खरे उत्तर समजावून घेऊन भ्रामक समजुती सोडून द्याव्यात. जाणत्याने शास्त्रशुद्ध, तर्कसंगत व म्हणून पटणारा निश्चय करावा. ॥२५॥

जें जें कर्त्याने केलें । तें तें त्याउपरी जालें । कर्त्यापूर्वी आडळलें । न पाहिजे कीं ॥२६॥

कर्त्याने जे निर्माण केलेले असते ते कर्त्यानंतर निर्माण होते. कर्त्यापूर्वी त्याने केलेली निर्मिती असणे शक्य नाही. ॥२६॥

केलें तें पंचभूतिक । आणि पंचभूतिक ब्रह्मादिक । तरी भूतांशें पंचभूतिक । केलें तें घडेना ॥२७॥

सृष्टिरूप कार्य पांचभौतिक असून तिचे कर्ते ब्रह्मदेवादि सुद्धां पांचभौतिकच आहेत. त्यामुळे पंचभूतांच्या अंशाने पांचभौतिक सृष्टी निर्माण करणे शक्य नाही. ॥२७॥

पंचभूतांस वेगळें करावें । मग कर्त्यास वोळखावें । पंचभूतिक तें स्वभावे । कर्त्यास आलें ॥२८॥

पांचभौतिक कार्य वेगळे व कर्ता वेगळा असे निश्चित केले तरच कर्त्याला ओळखता येईल. जर दोन्ही एकच मानले तर कार्याचे गुण कर्त्यात असणे स्वाभाविक आहे. (दोन्ही पांचभौतिक मानावी लागतील.) ॥२८॥

पंचभूतांवेगळें निर्गुण । तेथें नाहीं कर्तेपण । निर्विकारास विकार कोण । लाऊं शके ॥२९॥

निर्गुण ब्रह्म पंचमहाभूतांपासून अलिप्त असून ते निर्विकार असल्याने त्याला कर्तृत्वाचा व कार्याचा विकार संभवत नाही. ॥२९॥

निर्गुणास कर्तव्य न घडे । सगुण जाल्यांत सांपडे । आतां कर्तव्यता कोणेकडे । बरें पाहा ॥३०॥

निर्गुण ब्रह्म निष्क्रिय असल्याने त्याला कर्तृत्व नाही. तीन गुण तर कार्यात समाविष्ट असतात. (म्हणून त्यांनाही कर्तृत्व संभवत नाही) अशा परिस्थितीत सृष्टिनिर्मितीचे कर्तृत्व कोणाकडे जाते ह्याचा सूक्ष्म विचार करून पहा. ॥३०॥

लटिक्याचा कर्ता कोण । हें पुसणेंचि अप्रमाण । म्हणोनि हेंचि प्रमाण । जें स्वभावेचि जालें ॥३१॥

तसे पहाता मायिक सृष्टी कोणी केली हा प्रश्नच चुकीचा (तर्कविसंगत) आहे. म्हणून त्याचा निर्णय असा करावा की सृष्टीची निर्मिती होणे हा तिचा स्वभावच आहे. (समर्थानी येथे स्वभाववाद स्वीकारलेला नाही. पुढे ओवी ३७ मध्ये ते म्हणतात की पूर्वपक्षाला उडवून लावण्यासाठी हे उत्तर दिले असून सिद्धान्तपक्ष असा की सृष्टी सतासत्त्विलक्षण अनिर्वचनीय मिथ्या आहे.) ॥३१॥

येक सगुण येक निर्गुण । कोठें लाऊं कर्तेपण । या अर्थाचें विवरण । बरें पाहा ॥३२॥

ब्रह्म निर्गुण व ब्रह्मदेवादि सगुण असल्याने कर्तृत्व कोणाकडे द्यावे ह्याचे स्पष्टीकरण नीट समजावून घ्यावे. ॥३२॥

सगुणें सगुण केलें । तरी तें पूर्वीच आहे जालें । निर्गुणास कर्तव्य लाविलें । नवचे कीं कदा ॥३३॥

सगुण ब्रह्मदेवादिकांनी सृष्टी केली म्हणावे तर दोन्ही गुणात्मक असल्याने सृष्टी ब्रह्मदेवाच्या रूपाने निर्मितीच्या आधीपासूनच आहे! निर्गुण ब्रह्म निष्क्रिय असल्याने निर्मितीची क्रिया ते करणे कधीच शक्य नाही. ॥३३॥

येथें कर्ताचि दिसेना । प्रत्यये आणावा अनुमाना । दृश्य सत्यत्वे असेना । म्हणोनियां ॥३४॥

म्हणून सृष्टीचा कर्ता अस्तित्वातच नाही. सृष्टी अध्यस्त म्हणजे भ्रमरूप असल्याने ती सत्य नाही असा बुद्धीचा निश्चय करावा. ॥३४॥

केलें तें अवघेंच लटिकें । तरी कर्ता हें बोलणेंचि फिकें । वक्ता म्हणे रे विवेकें । बरें पाहा ॥३५॥

जी केली असे म्हटले जाते ती सृष्टी मुळातच भ्रमरूप असल्याने 'तिचा कर्ता' ही कल्पनाही भ्रामक आहे. विवेकाचा वापर करून सत्याचा मागोवा घ्या. ॥३५॥

बरें पाहातां प्रत्यये आला । तरी कां करावा गल्बला । प्रचित आलियां आपणाला । अंतर्दामीं ॥३६॥

अशा शोधाने जर निश्चय झाला तर गोंधळात कां पडावे? बुद्धीचा यथार्थ निर्णय झाल्यावर गोंधळाचे काहीच कारण नाही. ॥३६॥

आतां असो हें बोलणें । विवेकी तोचि हें जाणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें । येरवीं अनुर्वाच ॥३७॥

आता हे स्पष्टीकरण पुरे. जो विवेकी असतो त्याला त्यातील वर्म समजते. पूर्वपक्षाला जग सत्य वाटते. त्याच्या समाधानासाठी स्वभाववाद सांगावा लागतो. वस्तुतः सृष्टी अनिर्वचनीय आहे. ॥३७॥

तंव श्रोता करी प्रस्न । देहीं सुखदुःखभोक्ता कोण । पुढें हेंचि निरूपण । बोलिलें असे ॥३८॥

आता श्रोता प्रश्न विचारतो की शरीरामध्ये सुखदुःखांचा भोक्ता कोण आहे? ती कोण भोगतो? पुढील समासात ह्या प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर दिले आहे. ॥३८॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कर्तानिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'कर्तानिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त**

दशक तेरावा : नामरूप

समास नववा : आत्माविवरण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आत्मयास शरीरयोगें । उद्वेग चिंता करणें लागे । शरीरयोगें आत्मा जगे । हें तों प्रगटचि आहे ॥१॥

आत्मा (कूटस्थ चैतन्य) जेव्हा देहतादात्म्यामुळे जणू जीवदशेला येतो, तेव्हा त्याला उद्वेग व चिंता कराव्या लागतात. ॥१॥

देह अन्नचि खायेना । तरी आत्मा कदापि जगेना । आत्म्याविण चेतना । देहास कैंची ॥२॥

जीवात्म्याची जीवदशा शरीराच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. देहाला अन्न मिळाले नाही, तर जीवात्मा जगत नाही आणि त्याउलट जीवात्म्यावाचून देहाला जिवंतपणा कोटून येईल? ॥२॥

हें येकावेगळें येक । करूं जातां निरार्थक । उभयेयोगें कोणीयेक । कार्य चाले ॥३॥

हे दोन्ही एकमेकांपासून वेगळे केले तर दोन्ही निरर्थक होतात. दोघांच्या संयोगानेच कार्य होते. ॥३॥

देहाला नाही चेतना । आत्म्यास पदार्थ उचलेना । स्वप्नभोजनें भरेना । पोट कांहीं ॥४॥

देहाला आत्म्यावाचून जिवन्तपणा नसतो (जाणीव नसते) व आत्मा स्वतः काडीसुद्धा हालवू शकत नाही. उदा. स्वप्नात जेवल्याने पोट भरत नाही. (पोटात प्रत्यक्ष अन्न जावे लागते.) ॥४॥

आत्मा स्वप्नअवस्थेंत जातो । परन्तु देहामध्ये हि असतो । निदसुरेपणें खाजवितो । चमत्कार पाहा ॥५॥

जीवात्मा जेव्हा स्वप्नात प्रवेश करतो तेव्हा तो सर्व शरीरभरही व्यापून रहातो. त्यामुळेच अर्धवट झोपेत सुद्धा कंड सुटल्यावर तो हाताने खाजवतो हे आश्चर्य नव्हे काय? ॥५॥

अन्नरसें वाढे शरीर । शरीरप्रमाणें विचार । वृद्धपणीं तदनंतर । दोनी लाहानाळती ॥६॥

शरीराला पोषक अन्नरस मिळाल्यावर शरीराची व त्याबरोबर बुद्धीचीही (विचार) वाढ होते. वृद्धावस्थेत तेच शरीर क्षीण होऊन बुद्धीचे सामर्थ्यही कमी होते. ॥६॥

उन्मत्त द्रव्य देह खातो । देहयोगें आत्मा भुलतो । विस्मरणें शुद्धि सांडितो । सकळ कांहीं ॥७॥

जेव्हा शरीरात मदिरेसारखे पदार्थ घातले जातात तेव्हा जीवात्माही देहाशी असलेल्या संयोगामुळें भ्रमिष्ठ होऊन स्मरण व शुद्ध हरवून बसतो. ॥७॥

देहानें घेतले वीष । आत्मा जाये सावकास । वाढणें मोडणें आत्मयास । नेमस्त आहे ॥८॥

देहाला विष खायला घातले तर जीवात्म्याला यथाकाळ मरण येते. जीवात्मा सर्व देहात व्यापून असल्याने तो जणू देहाबरोबर वाढतो व देह मोडला तर मोडतो हे ठरलेले आहे. ॥८॥

वाढणें मोडणें जाणें येणें । सुख दुःख देहाचेनि गुणें । नाना प्रकारें भोगणें । आत्मयास घडे ॥९॥

देहाशी संयोग झाल्यामुळेच जीवात्म्याला वाढणे, मोडणे, जन्माला येणे, मरणे, सुखी व दुःखी होणे इ. भोग भोगणे भाग पडते. ॥९॥

वारुळ म्हणिजे पोकळ । मुंग्यांचे मार्गचि सकळ । तैसेंचि हें केवळ । शरीर जाणावें ॥१०॥

मुंग्यांच्या जाण्यायेण्याच्या बारीक वाटांचेच पोकळ वारुळ तयार होते. शरीरही तसेच समजावे. (ते असे-) ॥१०॥

शरीरीं नाडीचा खेटा । नाडीमध्ये पोकळ वाटा । लाहान थोर सगटा । दाटल्या नाडी ॥११॥

शरीरामध्ये हजारो नाड्या असून त्यांतील पोकळ वाटांतून प्राण वाहातो. अशा बारीक व मोठ्या वाटा नाड्यांतून दाटून रहातात. ॥११॥

प्राणी अन्नोदक घेतो । त्याचा अन्नरस होतो । त्यास वायो प्रवर्ततो । स्वासोस्वासें ॥१२॥

प्राण्याने घेतलेल्या अन्नपाण्याचे रूपांतर अन्नरसात होते व तो अन्नरस श्वास व उच्छ्वासरूप प्राणांमुळे वाहून नेला जातो. ॥१२॥

नाडीद्वारां धांवे जीवन । जीवनामध्ये खेळे पवन । त्या पवनासरिसा जाण । आत्मा हि विवरे ॥१३॥

त्या नाड्यांमधून प्राण्याचा जिवन्तपणा शरीरभर खेळतो व त्या जिवंतपणांत, प्राण व जीवात्माही वावरतो. (प्राण व जीवात्म्यामुळेच जिवंतपणा असतो.) ॥१३॥

तृषेनें शोकलें शरीर । आत्म्यास कळे हा विचार । मग उठवून शरीर । चालवी उदकाकडे ॥१४॥

तहान लागून जिभेला कोरड पडली तर ती जीवात्म्याला कळते व तो शरीराला पाण्याकडे जाण्यास प्रवृत्त करतो. ॥१४॥

उदक मागे शब्द बोलवी । मार्ग पाहोन शरीर चालवी । शरीर अवघें च हालवी । प्रसंगानुसार ॥१५॥

‘मला पाणी द्या’ असे शब्द बोलण्यास प्रवृत्त करतो किंवा पाण्याचा साठा लक्षात घेऊन तिकडे जाण्यास प्रेरणा देतो व वेळेनुसार पाण्यासाठी शरीराच्या अनेक हालचाली करवतो. ॥१५॥

क्षुधा लागते ऐसें जाणतो । मग देहाला उठवितो । आच्यावाच्या बोलवितो । ज्यासी त्यासी ॥१६॥

भुकेची संवेदना झाल्यावर जीवात्मा देहाला जेवण्यासाठी उठवितो व ते मिळाले नाही, तर अन्न वाढणाऱ्यांना वेडेवाकडे बोलावयास लावतो. कदाचित काही संबंध नसणाऱ्यांवरही राग काढावयास लावतो! ॥१६॥

बायेकांत म्हणे जालें जालें । देह सोवळें करून आणिलें । पायांत भरून चालविलें । तांतडीं तांतडीं ॥१७॥

घरातील अन्न वाढणाऱ्या बायकांना तो म्हणतो की माझे पूजा व स्नानादि आवरले आहे व नंतर तो घाईघाईने स्वयंपाकघराकडे पायांत उत्साह भरून शरीराला चालत नेतो! ॥१७॥

त्यासी पात्रावरी बैसविलें । नेत्रीं भरोन पात्र पाहिलें । हाताकरवीं आरंभिलें । आपोशन ॥१८॥

त्याला पाटावर बसविल्यानंतर जीवात्मा अन्नाचे ताट डोळे भरून पहातो व हाताने आपोष्णी घेतो. ॥१८॥

हाताकरवीं ग्रास उचलवी । मुखीं जाऊन मुख पसरवी । दातांकरवीं चाववी । नेटें नेटें ॥१९॥

हाताने घास घेऊन तो मुख उघडून ते आत घालतो व दातांनी व्यवस्थित चावतो. ॥१९॥

आपण जिव्हेमध्ये खेळे । पाहातो परिमळसोहळे । केंस काडी खडा कळे । तत्काळ थुंकी ॥२०॥

जिव्हेमध्ये असलेला जीवात्मा अन्नाची चव व गंध घेतो. घासात केंस, काडी व खडा असेल तर लगेच काढून टाकतो. ॥२०॥

आळणी कळतां मीठ मागे । बायलेसि म्हणे आगे कांगे । डोळे ताऊन पाहों लागे । रागें रागें ॥२१॥

अन्नात मीठ कमी वाटले तर बायकोला वाटेल तसे बोलून मीठ मागून घेतो व रागाने तिच्याकडे डोळे फाडून पहातो! ॥२१॥

गोडी लागतांच आनंदे । गोड नस्तां परम खेदे । वांकडी गोष्टी अंतरीं भेदे । आत्मयासी ॥२२॥

जेवणात गोड पदार्थ खाऊन सुखी होतो व गोड नसेल तर फार दुःख होते. असे काही मनाविरुद्ध झाले की

जीवात्म्याला फार यातना होतात. ॥२२॥

नाना अन्नाची गोडी । नाना रसे स्वाद निवडी । तिखट लागतां मस्तक झाडी । आणी खोंकी ॥२३॥

रुचकर अन्नपदार्थ चवीने खातो, आपल्याला हव्या त्या चवीचा पदार्थ निवडून घेतो व फार तिखट लागले तर जोरजोरात डोके हलवून ठसकू लागतो. ॥२३॥

मिरपुडी घातली फार । कायसें करितें खापर । जिऱ्हेकरवीं कठिणोत्तर । बोलवी रागें ॥२४॥

एखाद्या पदार्थात मिरपूड जास्त झाली तर बायकोला म्हणतो की 'मिरपूड घालीत असताना तुझ्या डोक्याचे मडके झाले होते काय?' अशा कठोर शब्दांनी तिला रागाने बोलतो. ॥२४॥

आज्य उदंड जेविला । सवेंच तांब्या उचलिला । घळघळां घेऊं लागला । सावकास ॥२५॥

तुपासह भरपूर जेवल्यावर तांब्या उचलून घटाघटा पाणी पितो. ॥२५॥

देहीं सुखदुःखभोक्ता । तो येक आत्माचि पाहातां । आत्म्याविण देह वृथा । मडें होये ॥२६॥

म्हणून देहामध्ये जीवात्मा सुखदुःखांचे भोग भोगतो. जीवात्मा नसेल तर देहाला मडे म्हणतात व ते तर टाकाऊ असते. ॥२६॥

मनाच्या अनंत वृत्ति । जाणणें तेचि आत्मस्थिती । त्रैलोकीं जितुक्या वेक्ती । तदांतरीं आत्मा ॥२७॥

अन्तःकरण अनेक वृत्तींनी पांगते. पण त्यांतील जाणीव हेच आत्म्याचे स्वरूप होय. त्रैलोक्यात जेवढी शरीरे आहेत त्या सर्वांत आत्मा आहे. ॥२७॥

जगामध्यें जगदात्मा । विश्वामध्यें विश्वात्मा । सर्व चालवी सर्वात्मा । नाना रूपें ॥२८॥

जगामध्ये जगदात्मा, विश्वात विश्वात्मा व सर्व जीवमात्रांत जीवात्म्याच्या रूपाने सर्व घडामोडी घडवतो. हालचाली किंवा क्रिया करतो. ॥२८॥

हुंगे चाखे ऐके देखे । मृद कठिण वोळखे । शीत उष्ण ठाउकें । तत्काळ होये ॥२९॥

वास घेतो, चव घेतो, ऐकतो, पहातो, टणक व मऊ ओळखतो व उष्ण व थंड लगेच जाणतो. ॥२९॥

सावधपणें लाघवी । बहुत करी उठाठेवी । या धूर्ताच्या उगवी । धूर्तचि करी ॥३०॥

सावधानतेने व मोठ्या कौशल्याने अनेक कार्ये पार पाडतो. अशा धूर्ताचा धूर्तपणा दुसरा धूर्तच जाणतो. ॥३०॥

वायोसरिसा परिमळ येतो । परि तो परिमळ वितळोन जातो । वायो धुळी घेऊनी येतो । परी ते हि जाये ॥३१॥

वायूबरोबर येणारा गंध व धूळ दोन्ही थोड्याच वेळात नाहीसे होतात. ॥३१॥

शीत उष्ण वायोसरिसें । सुवासें अथवा कुवासें । असिजे परी सावकासें । तगणें न घडे ॥३२॥

वायू उष्ण असेल तर उष्ण व थंड असेल तर तसा तो कळतो. त्याबरोबरच सुगंध व दुर्गंधही येतो. पण काही काळाने ह्यांतील काहीच टिकत नाही. ॥३२॥

वायोसरिसे रोग येती । वायोसरिसी भूतें धांवती । धूर आणी धुकटें येती । वायोसवें ॥३३॥

वायूबरोबर रोगजंतू येतात, हलकी चिलटे इ. धावतात. धूर व धुकेही येते. ॥३३॥

वायोसवें काहींच जगेना । आत्म्यासवें वायो तगेना । आत्म्याची चपळता जाणा । अधिक आहे ॥३४॥

पण ह्यातील काहीच वायूबरोबर टिकून रहात नाही. आत्म्याबरोबर वायूचा टिकाव लागत नाही. (चपळतेच्या बाबतीत.) कारण तो अधिक वेगवान आहे. (जेथे वायू वेगाने पोहोचतो तेथे व्यापक आत्मा आधीच असतो). ॥३४॥

वायो कठिणास आडतो । आत्मा कठिण भेदून जातो । कठिण पाहों तरी तो । छेदेहिना ॥३५॥

भिंतीसारख्या अडथळ्याने वायू आडतो. सूक्ष्म व व्यापक आत्मा भिंतीअलीकडे, भिंतीमध्ये व भिंतीपलीकडे असतो. भिंतीला तडा न जाता जणू तो पलीकडे जातो! ॥३५॥

वायो झडझडां वाजे । आत्मा कांहींच न वाजे । मोनेंचि अंतरीं समजे । विवरोन पाहतां ॥३६॥

वादळ सुटले की वायू जोराने वाजतो. आत्म्याचा जराही आवाज होत नाही. वेदान्त विचारातून आलेल्या मौनरूप शांतीतच त्याचा अनुभव येतो. ॥३६॥

शरीरास बरें केलें । तें आत्मयास पावलें । शरीरयोगें जालें । समाधान ॥३७॥

शरीराच्या वेदना थांबवल्या की जीवात्मा सुखी होतो. ह्या रीतीने शरीराच्या संगतीने तो सुखीही होतो. ॥३७॥

देहावेगळे उपाये नाना । करितां आत्मयास पावेना । समाधान पावे वासना । देहाचेनि ॥३८॥

पण देह बाजूला ठेवून वाटेल तेवढे उपाय केले तरी जीवात्म्यावर त्यांचा परिणाम होत नाही. देहाचे कोड पुरवले की वासनेचेही तात्पुरते समाधान होते. ॥३८॥

देहआत्मयाचे कौतुक । पाहों जातां हें अनेक । देहावेगळी आडणुक । आत्मयास होये ॥३९॥

देह व जीवात्मा यांच्या संयोगातून निर्माण होणारे हे कौतुक कितीतरी सांगता येईल. तात्पर्य एकच की जीवात्म्याला देहावाचून काही करता येत नाही. ॥३९॥

येक असतां उदंड घडे । वेगळें पाहतां कांहींच न घडे । विवेकें त्रैलोकीं पवाडे । देहात्मयोगें ॥४०॥

जीवात्मा व शरीर एकत्र असताना उदंड कार्ये घडतात. पण ते वेगळे होताच काहीच घडत नाही. व्यासांसारखे महात्मे, देह व जीवात्म्याच्या संयोगातून प्राप्त झालेल्या विवेकाने त्रैलोक्यात ख्यातनाम झाले. ॥४०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्माविवरणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्माविवरण' नावाचा नववा समास समाप्त**

दशक तेरावा : नामरूप

समास दहावा : शिकवणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पालेमाळा सुमनमाळा । फळमाळा बीजमाळा । पाषाणमाळा कवडेमाळा । सूत्रें चालती ॥१॥

स्फटिकमाळा मोहरेमाळा । काष्ठमाळा गंधमाळा । धातुमाळा रत्नमाळा । जाळ्या वोलि चांदोवे ॥२॥

परी हें तंतूनें चालतें । तंतू नस्तां विष्कळित होतें । तैसें म्हणो आत्मयातें । तरी साहित्य न पडे ॥३॥

पाने, फुले, फळे, बिया, खडे, कवड्या, स्फटिक, मोहोर, लाकूड, चंदन, धातू, रत्ने, जाळ्या, वेली, चांदोवे, इत्यादींच्या केलेल्या माळांमध्ये दोरा किंवा तार असते. त्या दोरीमुळेच त्या माळांचे माळापण टिकून राहते. ती नसेल तर पाने इ. सर्व इतस्ततः विखरतात. आत्मा हा या दोरीप्रमाणे दृश्य जगताचा आधार आहे असे म्हणावे. साहित्यातील दृष्टान्ताच्या व्याख्येशी ते जुळत नाही. ॥१-३॥

तंतूस मणी वोविला । तंतूमध्येच राहिला । आत्मा सर्वांगी व्यापला । पाहाना कां ॥४॥

कारण तंतूमध्ये मणी ओवले तर तंतू (दोरी) मध्ये राहतो व मणी बाजूने असतात. आत्मा सर्वव्यापक आहे हे हा दृष्टान्त देताना का लक्षात घेऊ नये? (म्हणून श्री ज्ञानदेवांनी, “सुवर्णाचे मणी केले । ते सुवर्णाचे सुती वोविले ।” असे म्हणून दोन्हीत सोनेच व्यापून राहते असा समर्पक दृष्टान्त दिला आहे). ॥४॥

आत्मा चपळ सहजगुणें । दोरी काये चळों जाणे । म्हणोन दृष्टांत देणें । साहित्य न घडे ॥५॥

ईश्वररूप अंतरात्मा सहजच चंचळ असतो. दोरी तशी नसते. म्हणून हाही दृष्टान्त योग्य नाही. ॥५॥

नाना वल्लींत जळांश । उसांमध्ये दाटला रस । परी तो रस आणी वाकस । येक नव्हे ॥६॥

अनेक वेली व ऊस यांमध्ये त्यांचा त्यांचा रस भरलेला असतो. पण रस व साल एकच नसतात. ॥६॥

देही आत्मा देह अनात्मा । त्याहून पर तो परमात्मा । निरंजनास उपमा । असेचिना ॥७॥

अचेतन पिंडरूप शरीरात चेतन आत्मा असतो. ब्रह्मांडरूप अचेतन शरीरात चेतन ईश्वर असतो. पिंड ब्रह्मांड निरपेक्ष निर्विकार परमात्म्याला कशाचीही उपमा देता येत नाही. ॥७॥

रायापासून रंकवरी । अवघ्या मनुष्यांचियां हारी । सगट समान सरी । कैसी करावी ॥८॥

सम्राटापासून कफल्लकापर्यंत असलेल्या सर्व श्रेणींत माणसेच असतात. पण ती सर्व सारखीच कशी म्हणावीत? ॥८॥

देव दानव मानव । नीच योनी हीन जीव । पापी सुकृति अभिप्राव । उदंड आहे ॥९॥

देव, दानव, माणूस, सर्पादी खालच्या योनीतील जीव, पापी, पुण्यवंत इ. प्रकारचे अनेक भेद सांगता येतील. ॥९॥

येकांशे जग चाले । परी सामर्थ्य वेगळालें । येकासंगें मुक्त केलें । येकासंगें रवरव ॥१०॥

परमेश्वराच्या एका अंशावर हे जग चालते. पण त्या परमेश्वराचे अंश असलेल्यांची योग्यता मात्र वेगळी वेगळी आहे. एक जीव त्याच परमेश्वराच्या संगतीत मुक्त होतो तर दुसरा रौरव नरकात खितपत पडतो. ॥१०॥

साकर माती पृथ्वी होये । परी ते माती खातां न ये । गरळ आप नव्हे काये । परी तें खोटें ॥११॥

साखर व माती ही पृथ्वीची रूपे असली तरी माती खाता येत नाही. विष हे सुद्धा पाणीच नसते काय? पण ते

घातक आहे. ॥११॥

पुण्यात्मा आणि पापात्मा । दोहिकडे अंतरात्मा । साधु भोंदु सीमा । सांडूच नये ॥१२॥

पुण्यवंत व पापी यांच्यात ईश्वर तोच आहे. साधू व भोंदू यातही तोच असला तरी त्यांच्यातील मोठा फरक लक्षात घ्यावाच लागतो. ॥१२॥

अंतर येक तों खरें । परी सांगातें घेऊं न येती माहारें । पंडित आणि चाटें पोरे । येक कैसीं ॥१३॥

सर्वांच्या अंतःकरणात तोच आत्मा व्यापून असला तरी हलक्या माणसांची संगत करता येत नाही. पंडित व मूर्ख पोरकट सारखेच कसे असतील? ॥१३॥

मनुष्य आणि गधडे । राजहंस आणि कोंबडें । राजे आणि माकडें । एक कैसीं ॥१४॥

माणूस व गाढव, राजहंस व कोंबडा, राजे व माकडे सारखीच कशी म्हणावी? ॥१४॥

भागीरथीचें जळ आप । मोरी संवदणी तेंहि आप । कुश्चिळ उदक अल्प । सेववेना ॥१५॥

गंगेतही पाणीच व सांडपाणीही पाणीच. पण घाण पाण्याने चूळसुद्धा भरवत नाही. ॥१५॥

याकारणें आचारशुद्ध । त्याउपरी विचारशुद्ध । वीतरागी आणि सुबुद्ध । ऐसा पाहिजे ॥१६॥

म्हणून आचरणाने पवित्र, त्याहून महत्वाचे म्हणजे विचाराने पवित्र व त्याहून विरक्त व वेदान्तशास्त्रसंपन्न असे असावे. ॥१६॥

शूरांहून मानिलें लंडी । तरी युद्धप्रसंगीं नरकाडी । श्रीमंत सांडून बराडी । सेविता कैसें ॥१७॥

शूरापेक्षा भित्र्याला जर मान दिला तर युद्धाच्या प्रसंगी पराभवाची नामुष्की येते. श्रीमंताऐवजी दारिद्र्याकडे नोकरी केली तर काय होईल? ॥१७॥

येका उदकें सकळ जालें । परी पाहोन पाहिजे सेविलें । सगट अवघेंच घेतलें । तरी तें मूर्खपण ॥१८॥

उसाचा रस, विष, नत्राम्ल इ. जलमय असले तरी कोणत्याही कामाला त्यातील काहीही वापरले तर मूर्खपणा पदरी येतो. ॥१८॥

जीवनाचेंच जालें अन्न । अन्नाचें जालें वमन । परी वमनाचें भोजन । करितां न ये ॥१९॥

अन्न हे पाण्यापासून होते व ओकारीतही तेच असले तरी ते अन्न खाता येत नाही. ॥१९॥

तैसें निंद सोडून द्यावें । वंद्य ते हृदई धरावें । सत्कीर्तीने भरावें । भूमंडळ ॥२०॥

म्हणून जे निंदनीय असते त्याचा त्याग करावा व जे वंदनीय म्हणजे कल्याणकारक असते ते स्वीकारावे व या जगात उदंड कीर्ती मिळवावी. ॥२०॥

उत्तमांसि उत्तम माने । कनिष्ठांस तें न माने । म्हणौन करंटे देवानें । करून ठेवले ॥२१॥

जो उत्तम पुरुष असतो त्याला उत्तमाची ओढ असते. अधमांना ते आवडत नाही व म्हणूनच देव त्यांना करंटे ठेवतो. (करंटपणा देवाकडून येत नाही.) ॥२१॥

सांडा अवघें करंटपण । धरावें उत्तम लक्षण । हरिकथा पुराण श्रवण । नीति न्याये ॥२२॥

सर्व प्रकारचा करंटपणा सोडावा, उत्तम लक्षणे हळूहळू बाणवून घ्यावीत. नीती व न्यायाने वागत हरिकथा व पुराणे यांचे श्रवण करावे. ॥२२॥

वर्तायाचा विवेक । राजी राखणें सकळ लोक । हळुहळु पुण्यश्लोक । करीत जावे ॥२३॥

सर्वांची मने सांभाळणे हेच जीवनातील विवेकाचे लक्षण आहे. त्या सर्वांची हळूहळू पुण्याचरणाकडे प्रवृत्ती तयार करावी. ॥२३॥

मुलाचे चालीने चालावे । मुलाच्या मनोगते बोलावे । तैसें जनास सिकवावे । हळुहळु ॥२४॥

ज्याप्रमाणे घरातील लहान मुलांना चालणे शिकविण्यासाठी त्यांच्याबरोबर चालावे लागते व त्यांची मने ओळखून बोलावे लागते, त्याप्रमाणे समाजातील लोकांना बेताबेताने त्यांच्या कलाने शिकवावे. ॥२४॥

मुख्य मनोगत राखणें । हेचि चातुर्याची लक्षणें । चतुर तो चतुरांग जाणे । इतर तीं वेडीं ॥२५॥

बहुतांची अंतरे राखणें यातच खरे चातुर्य सामावलेले आहे. चतुरालाच चातुर्याची सर्व अंगे ठाऊक असतात. इतर माणसे अर्धवटच असतात. ॥२५॥

वेड्यास वेडें म्हणों नये । वर्म कदापि बोलों नये । तरीच घडे दिग्विजये । निस्पृहासी ॥२६॥

अर्धवटालासुद्धा तसे म्हणून त्याचे मन दुखवू नये. कोणाचे वर्म काढणे टाळावे. निःस्पृहालासुद्धा त्याच्या कार्यात सर्वत्र यश हवे असेल तर त्याने हा नियम कटाक्षाने सांभाळला पाहिजे. ॥२६॥

उदंड स्थळी उदंड प्रसंग । जाणोनि करणें येथासांग । प्राणिमात्राचा अंतरंग । होऊन जावें ॥२७॥

समाजप्रबोधन करताना अनेक ठिकाणी नवेनवे प्रसंग उभे राहतात. ते ओळखून ते यशस्वीपणे निभावून न्यावे. सर्व लोकांचे अंतरंग जाणून तसे वागावे व बोलावे. ॥२७॥

मनोगत राखोन जातां । परस्परें होये अवस्ता । मनोगत तोडितां वेवस्ता । बरी नाही ॥२८॥

लोकांचे अंतरंग सांभाळले तर मुद्दाम काही वेगळे न करता प्रबोधनकाराविषयी ओढ वाटू लागते. पण तसे जमले नाही, तर प्रबोधनाचे कार्य बिघडते. ॥२८॥

याकारणें मनोगत । राखेल तो मोठा महंत । मनोगत राखतां समस्त । वोढोन येती ॥२९॥

म्हणून जो लोकांचे मनोगत ओळखून व त्यांना न दुखविता वागतो, बोलतो, तोच श्रेष्ठ महंत होय. अशा महंताकडे सर्व लोक आकृष्ट होतात. ॥२९॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शिकवणनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शिकवणनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक तेरावा समाप्त—**

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास पहिला : निःस्पृहलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका निस्पृहाची सिकवण । युक्ति बुद्धि शाहाणपण । जेणें राहें समाधान । निरंतर ॥१॥

आता निःस्पृहांसाठी असलेली शिकवण ऐका. निःस्पृहाजवळ युक्ती, धारदार बुद्धी व व्यावहारिक शाहाणपणा असणे आवश्यक आहे. या गुणसंपदेमुळे ज्या समाजात तो कार्य करतो त्या समाजात सतत समाधान टिकून राहते. संघटना मोडत नाही. ॥१॥

सोपा मंत्र परी नेमस्त । सार्धें वोषध गुणवंत । सार्धें बोलणें सप्रचीत । तैसें माझें ॥२॥

एखादा मंत्र म्हणावयाला सोपा पण परिणामकारक असावा, औषध मिळवायला व घ्यावयाला सोपे असून गुणकारी असावे त्याप्रमाणे माझे सरळ साधे बोलणे अनुभवाचे आहे. ॥२॥

तत्काळचि अवगुण जाती । उत्तम गुणाची होये प्राप्ती । शब्दवोषध तीव्र श्रोतीं । साक्षपें सेवावें ॥३॥

उपदेशरूप शब्दांचे औषध अत्यंत परिणामकारक असून ते घेतले असता अवगुणांचा त्याग करता येऊन सद्गुण अंगी बाणतात. म्हणून ते औषध नियमाने घ्यावे. ॥३॥

निस्पृहता धरूं नये । धरिली तरी सोडूं नये । सोडिली तरी हिंडों नये । वोळखीमधें ॥४॥

निःस्पृहपणाची महंती करता येईल अशी खात्री नसेल तर महंती स्वीकारू नये. एकदा स्वीकारली तर ती निग्रहाने सांभाळावी. त्यातूनही निःस्पृहता सुटलीच तर ज्यांच्यात कार्य केलेले असते त्यांचेपासून दूर रहावे. व्यक्तीची विश्वासार्हता संपली तरी देवकार्याची संपू देऊ नये. ॥४॥

कांता दृष्टी राखों नये । मनास गोडी चाखऊं नये । धारिष्ट चळतां दाखऊं नये । मुख आपुलें ॥५॥

स्त्रीकडे डोळे भरून पाहण्याची अंतःकरणाचा चटक लावू नये. त्यातून मन आवरले नाही, तर कार्य सोडून दूर निघून जावे. एकाच्या दुबळेपणासाठी कार्यनाश होऊ नये. ॥५॥

येके स्थळीं राहों नये । कानकोंडें साहों नये । द्रव्य दारा पाहों नये । आळकेपणें ॥६॥

समाजात कार्य करताना एकाच ठिकाणी फार राहू नये. कोणाच्या उपकारांचे ओझे अंगावर घेऊ नये. स्त्री व वैभव यांचेकडे आशाळभूतपणे पाहू नये. त्याने वैराग्य नष्ट होते. कार्य बिघडते. ॥६॥

आचारभ्रष्ट होऊं नये । दिल्यां द्रव्य घेऊं नये । उणा शब्द येऊं नये । आपणावरी ॥७॥

सदाचार कधी सोडू नये. घर, जमीन, पैसे इ. कोणी देऊ केले तरी ते स्वीकारू नये. आपल्यावर दोष येईल असे काही करू नये. आपल्याला नावे ठेवण्यास कोणाला संधी मिळू देऊ नये. ॥७॥

भिक्षेविषीं लाजों नये । बहुत भिक्षा घेऊं नये । पुसतां हि देऊं नये । वोळखी आपली ॥८॥

समाजाला वाहून घेतलेल्या विरक्ताने भिक्षा मागण्यास संकोच करण्याचे काहीच कारण नाही. मात्र दोन वेळा पुरेल त्यापेक्षा जास्त भिक्षा मागू नये. आपले गांव, नातलग इ. व्यक्तिगत माहिती कोणी खोदून विचारली तरी सांगू नये. ॥८॥

धड मळिण नेसों नये । गोड अन्न खाऊं नये । दुराग्रह करूं नये । प्रसंगें वर्तविं ॥९॥

अंगावरील वस्त्र मळके नसावे. मिष्टान्न भोजन करू नये. त्याची चटक लागते. कोणत्याही बाबतीत दुराग्रही असू नये. प्रसंग ओळखून त्यानुसार बोलावे, वागावे. ॥९॥

भोगीं मन असो नये । देह दुःखें त्रासों नये । पुढें आशा धरूं नये । जीवित्वाची ॥१०॥

पंचविषयांच्या भोगांचे चिंतन नसावे. कार्य करताना देहाला कष्ट झाले तरी त्याने त्रासून जाऊ नये. निःस्पृहपणे महंती करीत असता आपण जगू किंवा मरू हा विचारही मनात आणू नये. ॥१०॥

विरक्ती गळों देऊं नये । धारिष्ट चळों देऊ नये । ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकबळें ॥११॥

आपल्या वैराग्याचे बाबतीत ढिलाई असू नये. देह, परिस्थिती, मन इ. प्रतिकूल असली तरी, धैर्य न सोडता सतत आत्मानात्मादि विवेकांच्या अभ्यासाने परोक्ष व अपरोक्ष ज्ञान सांभाळून असावे. ॥११॥

करुणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडू नये । प्रेमतंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥१२॥

करुणारसाच्या परिपोषाचे कीर्तन करीत रहावे. सोऽहं सारखे अंतरंग ध्यान सोडू नये. सगुण श्रीरामाच्या प्रेमाचा तंतू निर्गुणाच्या भरात सुटू देऊ नये. ॥१२॥

पोटीं चिंता धरूं नये । कष्टें खेद मानूं नये । समझं धीर सांडूं नये । कांही केल्यां ॥१३॥

अंतःकरण सतत चिंतामुक्त ठेवून कार्य करताना होणाऱ्या कष्टाने त्रासून जाऊ नये. प्रतिकूल प्रसंगी धैर्य मुळीच सोडू नये. वाटेल ते झाले तरी धैर्याने प्रसंगाला सामोरे जावे. ॥१३॥

अपमानितां सिणों नये । निखंदितां कष्टों नये । धिःकारिता झुरों नये । कांहीं केल्यां ॥१४॥

अपमानाने नाउमेद होऊ नये. निंदेने खचून जाऊ नये. कोणी धिक्कार केला तरी तो जराही मनाला लावून घेऊ नये. समाजात देवकार्य निःस्पृहपणे करतानासुद्धा विरोध होणार नाही असे नाही. तीनही गुणांच्या माणसांशी संबंध येणे अपरिहार्य आहे. ईर्ष्या, स्पर्धा, मत्सर, हेवेदावे, डाव, प्रतिडाव, निंदा, द्वेष, पक्षपात, इ. सर्वांचा प्रभाव कार्यावर पडतो हे गृहीत धरूनच समाजात उतरावे. ॥१४॥

लोकलाज धरूं नये । लाजवितां लाजों नये । खिजवितां खिजों नये । विरक्त पुरुषें ॥१५॥

लोक काय म्हणतील, लोकांत कसे दिसेल इ. प्रकारचा संकोच किंवा लाज धरू नये. कोणी काही म्हणाले तरी लाजू नये. जो विरक्त असतो त्याने कोणी खिजविले, उपरोधिकपणे बोलले, नावे ठेवली, हेटाळणा केली तरी खडू होऊ नये. मात्र त्याने पुढील पथ्ये सांभाळावी. ॥१५॥

शुद्धमार्ग सोडूं नये । दुर्जनासी तंडों नये । समंथ पडों देऊं नये । चांडाळासी ॥१६॥

न्याय, नीती, धर्माचा संतप्रणीत मार्ग सोडू नये. दुष्ट व दुर्जनाशी वाद घालण्याचे टाळावे. चांडाळ प्रवृत्तीच्या लोकांपासून दूर रहावे. ॥१६॥

तपीळपण धरूं नये । भांडवितां भांडों नये । उडवितां उडऊं नये । निजस्थिती आपुली ॥१७॥

क्रोध येऊ देऊ नये. कोणी भांडायला उठले तरी भांडू नये. स्वतःच्या मनाचा समतोलपणा कोणी बिघडविण्यासारखे वागले तरी तो सांभाळावा. ॥१७॥

हांसवितां हासों नये । बोलवितां बोलों नये । चालवितां चालों नये । क्षणक्षणा ॥१८॥

कोणाच्या उथळ किंवा पाचकळ विनोदाने हसू नये. बडबड करणाऱ्याने बोलण्यास प्रवृत्त केले तरी उगीच बोलू नये. कोण जिकडे नेईल तिकडे जाऊन क्षणोक्षणी आपला कार्यक्रम बदलू नये. ॥१८॥

येक वेष धरूं नये । येक साज करूं नये । येकदेसी होऊ नये । भ्रमण करावें ॥१९॥

कोणताही विशिष्ट पोषाख नसावा. माळा, गंध, खडावा इत्यादींमध्ये तोचतोपणा नसावा. एखाद्या लहान भागात स्वतःला कोंडून घेऊ नये. दूरदूर भ्रमण करावे. ॥१९॥

सलगी पडों देऊं नये । प्रतिग्रह घेऊं नये । सभेमध्ये बैसों नये । सर्वकाळ ॥२०॥

कोणाशी फार जवळीकीचे संबंध असू नयेत. दान घेऊ नये. सतत या ना त्या मंडळींच्या बैठकीत बसू नये. (चिंतन, साधन, लेखन, इ.साठी वेळ असावा.) ॥२०॥

नेम आंगी लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये । अंगीकार करूं नये । नेमस्तपणाचा ॥२१॥

एखाद्या नियमाचे कडक बंधन स्वतःवर घालू नये. कोणाला कोणतेही आश्वासन देऊ नये किंवा एकाला दुसऱ्याविषयी भरवसा सांगू नये. 'मी काटेकोर नियम पाळतो' अशी स्वतःची प्रतिमा तयार करू नये. (प्रसंगी नियम मोडावे लागले तर विश्वासाहतेला तडा जातो.) ॥२१॥

नित्यनेम सांडूं नये । अभ्यास बुडों देऊं नये । परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥२२॥

नाम, जप, ध्यान, स्वाध्यायादी नित्यनेम सांभाळावेत. प्रवचन पाठादी अभ्यास चुकवू नये. आपल्या चरितार्थासाठी कोणत्याही परिस्थितीत कोणी एक व्यक्ती किंवा कुटुंबावर अवलंबून राहू नये. किंवा त्यांच्या आश्रयाने राहू नये. ॥२२॥

स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये । परापेक्षा होऊं नये । क्षणक्षणा ॥२३॥

स्वतःचे स्वातंत्र्य सांभाळावे. निरपेक्षतेच्या बाबतीत तडजोड करू नये. सतत कोणीतरी मदत करील अशी अपेक्षा ठेवू नये. ॥२३॥

वैभव दृष्टी पाहों नये । उपाधीसुखें राहों नये । येकांत मोडूं देऊं नये । स्वरूपस्थितीचा ॥२४॥

कोणाचेही वैभव डोळे भरून पाहून भारून जाऊ नये. कार्याच्या उपाधीमध्ये मिळणाऱ्या सुखात रेंगाळू नये. (प्रामाणिक कार्यकर्त्याला आदरसत्कार, भोजन, वस्त्रादी सुखे समाजाकडून मिळतात. उपाधी म्हणजे कार्य.) आत्मानुभवातील अस्सल एकांत अनुभवून तो उपाधीच्या नादात गमावून बसू नये. ॥२४॥

अनर्गळता करूं नये । लोकलाज धरूं नये । कोठेंतरी होऊं नये । आसक्त कदां ॥२५॥

अंतःकरण उथळ होऊ देऊ नये. लोकांची भीड धरून कार्याची हानी करू नये. कोणत्याही व्यक्ती, स्थळ, संस्था, कार्यक्षेत्र इत्यादीत आसक्त होऊ नये. गुंतून पडू नये. ॥२५॥

परंपरा तोडूं नये । उपाधी मोडूं देऊं नये । ज्ञानमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥२६॥

आपल्या संप्रदायाची परंपरा नीट चालवावी. देवकार्याची उपाधी मोडू देऊ नये. (देवकार्य-देवाच्या आज्ञेनुसार देवाच्या प्राप्तीसाठी व समाजहितासाठी अपेक्षित कार्य.) आत्मज्ञानासाठी अभिप्रेत असलेला ज्ञानमार्ग सोडू नये. ॥२६॥

कर्ममार्ग सांडूं नये । वैराग्य मोडूं देऊं नये । साधन भजन खंडूं नये । कदाकाळीं ॥२७॥

चित्तशुद्धीसाठी वेदप्रणीत निष्काम कर्मे करीत रहावीत. ज्ञान स्थिर होण्यासाठी वैराग्य सांभाळावे. नामसाधनादी भजनमार्ग चित्तशांतीसाठी सतत चालू ठेवावा. (एकाही मार्गाची परंपरा मोडू नये) ॥२७॥

अतिवाद करूं नये । अनित्य पोटीं धरूं नये । रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ॥२८॥

कोणत्याही कारणाने कोणाशीही वादाचा अतिरेक करून संबंध बिघडू देऊ नयेत. अनित्य पदार्थाची आसक्ती धरू नये. संतापाच्या भरात भलतीकडे भरकटू नये. संताप, व्यक्ती किंवा कार्य, यांचेवर काढू नये. ॥२८॥

न मनी त्यास सांगों नये । कंटाळवाणें बोलों नये । बहुसाल असों नये । येकें स्थळीं ॥२९॥

आपले बोलणे ज्याला आवडत नाही किंवा पटत नाही त्याला ते बळजबरीने सांगू नये. इतरांना कंटाळा येण्यासारखे किंवा येण्याइतके बोलू नये. एकाच भागात किंवा गावात फार काळ थांबू नये. ॥२९॥

कांहीं उपाधी करूं नये । केली तरी धरूं नये । धरिली तरी सांपडों नये । उपाधीमध्ये ॥३०॥

संस्थेसारखी उपाधी स्वतः करू नये. केली तरी तिला चिकटून बसू नये व त्यात अडकून पडू नये. ॥३०॥

थोरपणें असों नये । महत्त्व धरून बैसों नये । कांहीं मान इछूं नये । कोठेंतरी ॥३१॥

‘मी मोठा’ अशी स्वतःविषयी कल्पना करून त्या कल्पनेत समाजामध्ये वावरू नये. मानसन्मान किंवा पुरस्कारादी मिळण्याची अपेक्षा धरून बसू नये. ॥३१॥

साधेपण सोडूं नये । सानेपण मोडूं नये । बळात्कारें जोडूं नये । अभिमान आंगीं ॥३२॥

पोषाख व बोलण्यावागण्यात साधेपणा असावा. भपका किंवा अहंमन्यता नसावी. आपण सर्व दृष्टीने लहान आहोत अशी भूमिका असावी. (जै जगा धाकुटे होइजे । तै जवळीक माझी । ज्ञाने.) बळेबळेच ताठा धरून बसू नये. ॥३२॥

अधिकारेवीण सांगों नये । दाटून उपदेश देऊं नये । कानकोंडा करूं नये । परमार्थ कदा ॥३३॥

आपण अधिकारसंपन्न असल्याशिवाय किंवा दुसऱ्यांना तो मान्य झाल्याशिवाय उपदेश करू नये. कोणालाही बळजबरीने अनुग्रह देऊ नये. परमार्थ बदनाम करू नये. ॥३३॥

कठिण वैराग्य सोडूं नये । कठिण अभ्यास सांडूं नये । कठिणता धरूं नये । कोणेकेविशई ॥३४॥

वैराग्य कठीण असले तरी सांभाळावे, अभ्यास कठीण असला तरी सोडू नये. पण कोणा व्यक्तीच्या बाबतीत मात्र कठोर होऊ नये. किंवा कोणत्याही विषयी टोकाची भूमिका धरून बसू नये. ॥३४॥

कठिण शब्द बोलों नये । कठिण आज्ञा करूं नये । कठिण धीरत्व सोडूं नये । कांहीं केल्यां ॥३५॥

कोणाला कठोर शब्दाने बोलू नये. पाळणे अवघड असलेली आज्ञा करू नये. धैर्य धरणे कठीण असले तरी ते सोडू नये. ॥३५॥

आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण सांगों नये । बहुसाल मार्गों नये । शिष्यवर्गासी ॥३६॥

स्वतः कोठेही आसक्त होऊन राहू नये. स्वतः केल्याशिवाय दुसऱ्यांना ते करण्यास सांगू नये. शिष्यांकडे सतत ह्या ना त्या कारणाने द्रव्यादी मागत राहू नये. ॥३६॥

उद्धट शब्द बोलों नये । इंद्रियेंस्मरण करूं नये । शाक्तमार्गे भरों नये । मुक्तपणें भरीं ॥३७॥

कोणालाही उद्धटपणाने व वर्मी झोंबेल असे बोलू नये. इंद्रियांचे लाड पुरवण्याचा विचार झटकून टाकावा. ‘मी मुक्त आहे’ ह्या कल्पनेने शाक्तपंथाचा स्वैर आचार स्वीकारू नये. ॥३७॥

नीच कृतीं लाजों नये । वैभव होतां माजों नये । क्रोधें भरीं भरों नये । जाणपणें ॥३८॥

झाडझूड करण्यासारखी हलकी कामे करण्यास लाजू नये. मोठी शिष्यसंख्या व त्यामुळे प्राप्त झालेल्या वैभवाने उन्मत्त होऊ नये. ‘मी फार ज्ञानी आहे’ ह्या कल्पनेने अज्ञानी जनांवर संतप्त होऊ नये. ॥३८॥

थोरपणें चुकों नये । न्याये नीति सांडूं नये । अप्रमाण वर्तो नये । कांहीं केल्यां ॥३९॥

‘मी फार मोठा आहे’ ह्या विचाराने वाटेल तसे वागू नये. न्याय, नीती व शास्त्र ह्यांचा अव्हेर करू नये. ॥३९॥

कळल्यावीण बोलों नये । अनुमानें निश्चये करूं नये । सांगतां दुःख धरूं नये । मूर्खपणें ॥४०॥

आपल्याला ज्या विषयाचे आकलन झालेले नाही त्याचे निरूपण करू नये. केवळ तर्क किंवा अंदाजाने कोणताही निर्णय करू नये. कोणी चूक लक्षात आणून दिल्यावर मूर्खपणाने संतापू नये. ॥४०॥

सावधपण सोडूं नये । व्यापकपण सांडूं नये । कदा सुख मानूं नये । निसुगपणाचें ॥४१॥

सावधपणा व व्यापकपणा कधीच सोडू नये. लाज सोडल्यावर सर्व सुखच सुख असते! निःस्पृहाने हे सुख भोगू नये!! ॥४१॥

विकल्प पोटीं धरूं नये । स्वार्थआज्ञा करूं नये । केली तरी टाकूं नये । आपणास पुढें ॥४२॥

सदासर्वदा संशयग्रस्त असू नये. व्यक्तिगत स्वार्थासाठी शिष्यांना आज्ञा करू नये. कारण पुढे तशी अपेक्षा कोणी

आपणांकडून केली तर ती मानावी लागेल. (पुढे आपणांस कोणी स्वार्थ आज्ञा केली तरी ती टाकू नये.) ॥४२॥
प्रसंगेवीण बोलों नये । अन्वयेवीण गाऊं नये । विचारेवीण जाऊं नये । अविचारपंथें ॥४३॥

प्रसंगाला उचित असेल तेच बोलावे. ताल व सूर सांभाळून गावे. विचार न करता अविचारी मार्गाने जाऊ नये. प्रत्येक गोष्ट विचारपूर्वक करावी. ॥४३॥

परोपकार सांडूं नये । परपीडा करूं नये । विकल्प पडों देऊं नये । कोणीयेकासी ॥४४॥

सतत दुसऱ्यांना मदत करीत असावे. पण इतरांना त्रास देऊ नये. कोणाच्या मनात स्वतःविषयी संशय निर्माण होईल असे वागू नये. ॥४४॥

नेणपण सोडूं नये । महंतपण सांडूं नये । द्रव्यासाठी हिंडों नये । कीर्तन करीत ॥४५॥

आपण ज्ञानी आहोत, महंत आहोत अशा तोऱ्यात राहू नये. द्रव्यप्राप्तीसाठी गावोगावी कीर्तने करू नयेत. ॥४५॥
संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चये करूं नये । निर्वहिंवीण धरूं नये । ग्रंथ हातीं ॥४६॥

दुसऱ्याच्या मनात संशय निर्माण होतील असे बोलू नये. मी हे करीन ते करीन असे ठरवू नये. शास्त्रशुद्ध अभ्यासाने ग्रंथ सांगण्याची क्षमता असल्याशिवाय ग्रंथ सांगण्यास सुरुवात करू नये. ॥४६॥

जाणपणें पुसों नये । अहंभाव दिसों नये । सांगेन ऐसें म्हणों नये । कोणीयेकासी ॥४७॥

परीक्षकाच्या थाटात प्रश्न विचारू नये. कारण त्यातून जो अहंपणा डोकावतो तो अहंपणा असू नये. मी एखादा वेदांतग्रंथ समजावून सांगेन असे कोणाला सांगू नये. ('आपण त्याचा अभ्यास करू या' अशी भाषा असावी.) ॥४७॥

ज्ञानगर्व धरूं नये । सहसा छळणा करूं नये । कोठें वाद घालूं नये । कोणीयेकासीं ॥४८॥

आपल्या शब्दज्ञानाच्या पांडित्याचा गर्व धरू नये. त्या गर्वाच्या भरात कोणाला आडवळणाने कूट प्रश्न विचारून पेचात धरू नये. कोणाशी वाद घालून भरीस पडू नये. ॥४८॥

स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारबारीं पडों नये । कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारीं ॥४९॥

स्वार्थबुद्धीला थारा देऊ नये. संस्था किंवा सत्ता केंद्राच्या कारभारात अडकून पडू नये. सत्ताधीशांचा कार्यकर्ता होऊ नये. त्यांच्या आज्ञेत राहून तालावर नाचू नये. ॥४९॥

कोणास भर्वसा देऊं नये । जड भिक्षा मागों नये । भिक्षेसाठी सांगों नये । परंपरा आपुली ॥५०॥

'मी तुझे हे काम करीन' असे आश्वासन कोणालाही देऊ नये. भांडे, वस्त्र इ. भिक्षा मागू नये. अन्नभिक्षा मागावी. भिक्षेसाठी परमार्थशास्त्र सांगण्याचे मूल्य देऊ नये. ॥५०॥

सोईरिकींत पडों नये । मध्यावर्ति घडों नये । प्रपंचाची जडों नये । उपाधी आंगीं ॥५१॥

विवाह जुळविण्याच्या फंदात पडू नये. प्रापंचिक समस्यात मध्यस्थी करू नये. अशी कोणतीच प्रापंचिक उपाधी मागे लावून घेऊ नये. ॥५१॥

प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये । बाष्कळ अन्न खाऊं नये । पाहुण्यासरिसें घेऊं नये । आमंत्रणें कदां ॥५२॥

निःस्पृहाने मांडलेला व्याप (प्रपंच) कोणा घुसखोरांच्या हातात जाणार नाही याची काळजी घ्यावी. रस्त्यावर विकले जाणारे अन्न खाऊ नये किंवा बाष्कळ माणसाकडे जेवण घेऊ नये. ज्याला भोजनाचे आमंत्रण आहे त्याच्याबरोबर नंतर आमंत्रण मिळाले तरी भोजनास जाऊ नये. ॥५२॥

श्राध पक्ष सटी सामासें । शांतीं फळशोबन बारसें । भोग राहण बहुवसें । नवस व्रतें उद्यापनें ॥५३॥

श्राद्ध, सटवीची शांती, सहामाही श्राद्ध, वास्तुशांत, गर्भाधान, बारसे, विवाह, राहण, नवस, उद्यापने, इ. कारणांनी कोणाकडे भोजनास जाऊ नये. (या सर्वांत सकामता, रजोगुण, ईषणा, लोकरहाटी इत्यादींचा समावेश

असून वातावरण व मने उथळ असतात.) ॥५३॥

तेथें निस्पृहें जाऊं नये । त्याचें अन्न खाऊं नये । येळिलवाणें करूं नये । आपणासी ॥५४॥

निःस्पृहाने असे भोजनसमारंभ टाळावेत. भिक्षात्र न घेता त्यांचे अन्न घेऊन स्वतःला ओशाळवाणे करून घेऊ नये. ॥५४॥

लग्नमुहूर्ती जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये । मोलें कीर्तन करूं नये । कोठेंतरी ॥५५॥

लग्नमुहूर्ताची वेळ टाळून भिक्षेला जावे. पोटासाठी भजने म्हणत फिरू नये व बिदागी ठरवून कीर्तन करू नये. ॥५५॥

आपली भिक्षा सोडू नये । वारें अन्न खाऊं नये । निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा ॥५६॥

आपले भिक्षेचे व्रत सोडू नये. गावात वार लावून जेवू नये. निःस्पृहाने दुबळे, वृद्ध, पांगळे, निराधार इत्यादींना मदत करण्यासाठी त्यांच्याबरोबर त्यांच्या खर्चाने तीर्थयात्रेला जाऊ नये. ॥५६॥

मोलें सुकृत करूं नये । मोलपुजारी होऊं नये । दिल्ला तरी घेऊं नये । इनाम निस्पृहें ॥५७॥

मोबदला घेऊन कोणाचे वतीने अन्नदानासारखे पुण्य करू नये. कोणाच्या घरी वा देवळात पगारी पुजारी होऊ नये. शासन किंवा कोणी दात्याने इनाम जमिनी दिल्या तरी स्वतःसाठी त्या घेऊ नयेत. ॥५७॥

कोठे मठ करूं नये । केला तरी तो धरूं नये । मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषें ॥५८॥

निःस्पृह पुरुषाने स्वतःचा मठ बांधू नये. बांधलाच तर त्यात मठपती बनून अडकून पडू नये. कार्यासाठी त्याची व्यवस्था लावून देऊन स्वतः मोकळे असावे. ॥५८॥

निस्पृहें अवघेंचि करावें । परी आपण तेथें न संपडावें । परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥५९॥

निःस्पृहाने कार्यासाठी आवश्यक ते सर्व करावे, पण त्यात स्वतः गुंतून पडू नये. भक्तिमार्ग भाविक कार्यकर्त्यामार्फत चालू राहण्याची व फोफावण्याची व्यवस्था लावून द्यावी. ॥५९॥

प्रेतेंविण राहों नये । आळस दृष्टी आणूं नये । देह अस्तां पाहों नये । वियोग उपासनेचा ॥६०॥

स्वतः भक्तिमार्गासाठी जराही कंटाळा न करता सतत प्रयत्न करीत असावे आणि जिवंत असेपर्यंत ईश्वरोपासना चुकवू नये. ॥६०॥

उपाधीमध्ये पडों नये । उपाधी आंगीं जडों नये । भजनमार्ग मोडूं नये । निसंगळपणें ॥६१॥

कोणत्याही प्रापंचिक किंवा परमार्थिक उपाधीत पडून त्यात आसक्त होऊन राहू नये. अनासक्ती सांभाळीत भक्तिमार्ग बिघडू देऊ नये. ॥६१॥

बहु उपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये । सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति खोटी ॥६२॥

उपाधींचा फार पसारा मांडू नये हे जरी खरे असले तरी उपाधीवाचून कार्य होत नाही हेही खरे. सगुण भक्ती सोडू नये. सगुणोपासनेच्या निमित्ताने ब्रह्म वस्तूहून वेगळे राहणेही चूक आहे. अद्वैतानुभूती घेणेही आवश्यक आहे. ॥६२॥

बहुसाल धांवों नये । बहुसाल राहों नये । बहुत कष्ट करू नये । असुदें खोटें ॥६३॥

कार्यासाठी फार धावाधाव करू नये व एकेजागी बसूनही राहू नये. तसेच अपरंपार कष्ट करू नयेत व निष्क्रियही असू नये. (व्यवहार, परमार्थ, व लोककार्य यात प्रत्येक गोष्टीला मूल्य असते व त्याची एक मर्यादाही असते हे लक्षात घ्यावे. 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' हे ध्यानात ठेवावे.) ॥६३॥

बहुसाल बोलों नये । अबोलणें कामा नये । बहुत अन्न खाऊं नये । उपवास खोटा ॥६४॥

अखंड बडबड करू नये व मौन धरून बसू नये. फार अन्न खाऊ नये. पण खडतर उपासही करू नये. ॥६४॥

बहुसाल निजों नये । बहुत निद्रा मोडूं नये । बहुनेम धरूं नये । बाश्कळ खोटे ॥६५॥

फार झोपणे किंवा फार जागरणे करणे दोन्ही चूकच. नियमांच्या विळख्यात राहू नये व एकही नियम न करणेही चूक आहे. ॥६५॥

बहु जनीं असों नये । बहु आरण्य सेऊं नये । बहु देह पाळूं नये । आत्महत्या खोटी ॥६६॥

सतत लोकांच्या घोळक्यात राहू नये व फार काळ वनातील एकान्तातही असू नये. देहाचे फाजील लाड करू नयेत, पण त्याकडे दुर्लक्ष करून तो मरण्याची वेळही येऊ नये! ॥६६॥

बहु संग धरूं नये । संतसंग सांडूं नये । कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा ॥६७॥

फार लोकांशी घनिष्ठ संबंध जोडू नयेत व संतसंग मात्र कधी सोडू नये. हट्टी कर्मठपणा नसावा पण कर्मकांडाचा त्याग करून आचारहीन होऊ नये. ॥६७॥

बहु लौकिक सांडूं नये । लोकाधेन होऊं नये । बहु प्रीती कामा नये । निष्ठुरता खोटी ॥६८॥

लौकिकाच्या फार भरीस पडू नये कारण त्यातून लोकांवर अवलंबून राहण्याची सवय लागून लोकेषणेचा दोष लागतो. फार प्रेमळपणाने भावनाप्रधान असणे ठीक नाही व कठोरपणाही चांगला नाही. ॥६८॥

बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये । बहु साधनीं पडों नये । साधनेंवीण खोटे ॥६९॥

तत्त्वज्ञानाविषयी श्रद्धा बाळगावी. सारखे संशय घेऊन तत्त्वज्ञानाला बगल देऊ नये. मोकाटपणे राहू नये. अनेक प्रकारच्या साधना करून सतत साधनामग्न राहू नये पण साधना न करणेही घातकच आहे. ॥६९॥

बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग करितां नये । देहलोभ धरूं नये । बहु त्रास खोटा ॥७०॥

विषयलंपट असू नये. विषयाचा सर्वथा त्याग कधीच व कोणालाच करता येत नाही. देहाची आसक्ती धरू नये. पण तपाच्या नावाने देहाचे हाल करू नयेत. ॥७०॥

वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेवीण कामा नये । आत्मस्थिती बोलों नये । स्तब्धता खोटी ॥७१॥

वेदान्तशास्त्र, संत, भगवंत व श्रीगुरू ज्याला ब्रह्मानुभव म्हणतात तोच अनुभव घ्यावा. त्याहून वेगळ्या अनुभवाला अनुभव म्हणूच नये. पण अनुभव मात्र घेतलाच पाहिजे. स्वतःची आत्मस्थिती सांगता येत नसल्याने ती सांगू नये. पण त्या स्थितीत काष्ठवत् पडून रहाणे चूकच आहे. ॥७१॥

मन उरों देऊं नये । मनेंवीण कामा नये । अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेवीण खोटे ॥७२॥

मनाचे मिथ्यात्व जाणून त्याचा बाध करावा पण मनाशिवाय उपासना, अभ्यास व लोककार्य होत नाही. ब्रह्म हे अलक्ष्य असल्याने ते लक्ष्य होत नाही हे खरे. पण त्याला लक्ष्य करण्याचा प्रयत्न करून त्यांत निवेदन करावे. ॥७२॥

मनबुद्धीअगोचर । बुद्धीवीण अंधकार । जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी ॥७३॥

ब्रह्म हे मनाने व बुद्धीने अनुभवाला येत नाही हे खरे. पण म्हणून बुद्धीच नसेल तर सर्वत्र अज्ञानाचा अंधारच असतो. 'अहं' चा ध्यानात लय व्हावा व विचाराने बाध करावा. पण अज्ञान मात्र घातक आहे. (नेणीव = अज्ञान) ॥७३॥

ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेवीण कामा नये । अतर्क्य वस्तु तर्का न ये । तर्केवीण खोटे ॥७४॥

'मी ब्रह्मज्ञानी' असे म्हणणे सर्वथा चूक आहे, पण त्याचबरोबर अध्यात्मशास्त्रातील शब्दज्ञानावाचून भागत नाही. ब्रह्म तर्काने कळत नाही, पण श्रुतीला अनुकूल तर्क केल्याशिवाय निःसंदिग्ध बोध होत नाही. ॥७४॥

दृश्यस्मरण कामा नये । विस्मरण पडों नये । कांहीं चर्चा करूं नये । केलीयावीण न चले ॥७५॥

दृश्य जगत् मिथ्या असल्याने त्याचे सततचे चिंतन निरुपयोगी आहे. पण कार्यासाठी त्याचे स्मरण आवश्यक आहे. ते विसरून चालणार नाही. उगीचच चर्चा करू नये पण कारणपरत्वे चर्चा केली पाहिजे. ॥७५॥

जगीं भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये । आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ॥७६॥

जगताकडे भेददृष्टीने पाहणे पारमार्थिक सत्तेत चूक आहे. पण व्यावहारिक सत्तेमध्ये वर्णसंकर करू नये. धर्माचा कडवा अभिमान नसावा, पण धर्माचा त्याग करू नये. ॥७६॥

आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेंवीण चालों नये । समाधान हालों नये । कांहीं केल्यां ॥७७॥

आशाळभूताप्रमाणे प्रत्येक वेळी काही अपेक्षा बोलून दाखवू नये. विवेकाशिवाय पाऊलही पुढे टाकू नये. आपल्या अन्तःकरणाचे समाधान कशानेही बिघडू देऊ नये. ॥७७॥

अबद्ध पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये । अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्यावीण खोटें ॥७८॥

ग्रंथाची प्रत तयार करताना त्यात घोटाळे करू नयेत कारण व्यवस्थित ग्रंथाशिवाय शास्त्राध्ययन होत नाही. तसेच ग्रंथ वाचताना नीट वाचावा कारण वाचल्याशिवाय शास्त्र समजत नाही. ॥७८॥

निस्पृहें वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये । श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥७९॥

निःस्पृह महंताने पाठ, प्रवचन कीर्तन करणे कधी टाळू नये. श्रोत्यांपैकी कोणी शंका घेतल्यास रागावू नये. श्रोत्यांचा कधी त्रास मानू नये. श्रोता हा कार्याचा आधार आहे. ॥७९॥

हे सिकवण धरितां चित्तीं । सकळ सुखें वोळगती । आंगीं बाणे महंती । अकस्मात ॥८०॥

ही शिकवण सतत लक्षात ठेवून अंगी बाणविली तर निःस्पृहापुढे सर्व सुखे हात जोडून उभी राहतील व एक दिवस त्याला सहजपणे महंती प्राप्त होईल. ॥८०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'निःस्पृहलक्षणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'निःस्पृहलक्षण' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास दुसरा : भिक्षानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा । वों भवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥१॥

ब्रह्मचर्याश्रमात गुरुगृही राहून शिक्षण घेणाऱ्या ब्राह्मणाने किंवा महंताने किंवा विधिवत् संन्यासाश्रम स्वीकारलेल्याने 'ओम् भवति भिक्षां देहि' ('कल्याण असो. भिक्षा द्यावी.') असे म्हणून भिक्षा मागण्याचे व्रत चालविले पाहिजे. त्याने घेतलेल्या दीक्षेचे हे महत्त्वाचे अंग आहे. ॥१॥

भिक्षा मागोन जो जेविला । तो निराहारी बोलिला । प्रतिग्रहावेगळा जाला । भिक्षा मागतां ॥२॥

भिक्षा मागणाऱ्याला प्रापंचिकाप्रमाणे वस्तूंचा व खाद्य पदार्थांचा संग्रह करावा लागत नाही. त्या प्रचंड व्यापातून तो सुटतो. त्यामुळे त्याला दान घ्यावे लागत नाही. भिक्षात्र खाणाऱ्याला निराहार व्रताचे पुण्य मिळते. ॥२॥

संतासंत जे जन । तेथें कोरात्र मागोन करी भोजन । तेणें केलें अमृतप्राशन । प्रतिदिनीं ॥३॥

समाजातील सुष्ठुदृष्ट्याचा विचार न करता त्यांच्या घरी जो कोरड्या धान्याची भिक्षा मागून त्याचे जेवण करून जेवतो तो रोज जणू अमृताचेच सेवन करतो. (तयार अन्न न घेता धान्य घ्यावे असा समर्थाचा कल दिसतो. विसाव्या ओवीत म्हटल्याप्रमाणे एक मूठ भिक्षा घ्यावयाची असेल तर ती धान्य रूपाने हवी. 'मुठीत मावण्याएवढी' असा अर्थ घेतला तरच भात, भाजी इ. तयार अन्न घेणे शक्य होईल.) ॥३॥

श्लोक

भिक्षाहारी निराहारी । भिक्षा नैव प्रतिग्रहः । असंतो वापि संतो वा । सोमपानं दिने दिने ॥१॥

श्लोकार्थ— भिक्षेतून मिळालेल्या धान्याचा जो आहार घेतो तो निराहारीच समजावा. भिक्षा घेणे म्हणजे दान घेणे नव्हे. भिक्षा घालणारा सज्जन असो की दुर्जन, त्याने घातलेल्या भिक्षेने सोमपानाप्रमाणे दिवसानुदिवस पुष्टी व उत्साह मिळतो. (सोम = अमृत व एका वेदकालीन वेलीचा उत्साहवर्धक रस.)

ऐसा भिक्षेचा महिमा । भिक्षा माने सर्वोत्तमा । ईश्वराचा अगाध महिमा । तोहि भिक्षा मागे ॥४॥

असे हे भिक्षेचे माहात्म्य असून सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान ईश्वररूप भ. शंकरालाही तो मान्य असल्याने ते सुद्धा भिक्षा मागतात! ॥४॥

दत्त गोरक्ष आदिकरुनी । सिद्ध भिक्षा मागती जनीं । निस्पृहता भिक्षेपासुनी । प्रगट होये ॥५॥

श्री. दत्तात्रेय स्वामी व गोरक्षनाथादि महान नाथपंथीय सिद्धही समाजात भिक्षा मागतात. भिक्षा हे निःस्पृहतेचे खास लक्षण आहे. ॥५॥

वार लाऊन बैसला । तरी तो पराधेन जाला । तैसीच नित्यावळीला । स्वतंत्रता कैची ॥६॥

जो महंत वार लावून घरी जेवण्यास जातो किंवा ठराविक वारी ठराविक घरी भिक्षा मागतो त्याला त्या त्या वारी त्या त्या घरी जावेच लागल्याने त्याचे स्वातंत्र्य नष्ट होते. ॥६॥

आठां दिवसां धान्य मेळविलें । तरी तें कंटाळवाणें जालें । प्राणी येकायेकीं चेवलें । नित्यनूतनतेपासुनी ॥७॥

एकाच दिवशी आठवड्याचे धान्य भिक्षा मागून आणले तरी ते साठवावे लागते व रोजची भ्रमंती थांबून कंटाळवाणे वाटते. शिवाय रोजच्या रोज नवी घरे, नवी माणसे इ. नवीनतेला मुकावे लागते. ॥७॥

नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें । तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लाघ्यवाणें ॥८॥

सतत नव्या नव्या प्रदेशात भ्रमंती केल्यानेच भिक्षेला प्रतिष्ठा लाभून ती मागणे शोभून दिसते. त्याच घरी सतत भिक्षा मागितली तर महंताचे महत्त्व कमी होते. ॥८॥

अखंड भिक्षेचा अभ्यास । तयास वाटेना परदेश । जिकडे तिकडे स्वदेश । भुवनत्रै ॥९॥

ज्याने भिक्षा मागण्याचे व्रत घेतले आहे तो कोणत्याही प्रदेशात गेला तरी त्याला तो परका भाग वाटत नाही. त्याला त्रिभुवनेही जणू स्वदेशाप्रमाणेच होतात. ॥९॥

भिक्षा मागतां किरकों नये । भिक्षा मागतां लाजों नये । भिक्षा मागतां भागों नये । परिभ्रमण करावें ॥१०॥

भिक्षा मागताना तिरसटपणा नसावा, लाज वाटू नये व अधिक घरे मागण्याची वेळ आली तरी न दमता सतत परिभ्रमण करीत रहावे. ॥१०॥

भिक्षा आणि चमत्कार । च्वाकाटती लहानथोर । कीर्ति वर्णी निरंतर । भगवंताची ॥११॥

अधिकारसंपन्न विद्वान जेव्हा भिक्षा मागतो तेव्हा समाजाला तोच एक चमत्कार वाटून त्याचे समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना मोठे नवल वाटते. त्याने केलेले भगवन्ताचे गुणानुवाद सर्वांना आवडतात. ॥११॥

भिक्षा म्हणजे कामधेनु । सदा फळ नव्हे सामान्यु । भिक्षेस करी जो अमान्यु । तो करंटा जोगी ॥१२॥

भिक्षारूप कामधेनू सतत असामान्य फळे देते. ज्या गोसाव्याला भिक्षा मागणे आवडत नाही तो करंटा होय. ॥१२॥

भिक्षेनें वोळखी होती । भिक्षेनें भरम चुकती । सामान्य भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥१३॥

भिक्षेच्या निमित्ताने नव्या नव्या ओळखी होऊन लोकांची महंताशी जवळीक साधल्यामुळे त्यांच्यात संवाद साधला जाऊन लोकांच्या कित्येक शंका-कुशंका दूर होतात. त्याने मागितलेली थोडी व साधी भिक्षा सर्वांनाच परवडते. ॥१३॥

भिक्षा म्हणजे निर्भये स्थिती । भिक्षेनें प्रगटे महंती । स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥१४॥

समाज, चोर व असुरक्षिततेची भावना ह्या भीतींचा भिक्षेकऱ्याला स्पर्शही होत नाही. (तो अजातशत्रू होतो.) महंताला अनिर्वाय असलेली निःस्पृहता भिक्षेने समाजाला कळते व महंत लोकमान्य होतो. भिक्षेने महंताची स्वतंत्रता सांभाळली जाऊन जनता जनार्दन प्रसन्न होतो. (ईश्वर समाजाच्या माध्यमातून प्राप्त होतो.) ॥१४॥

भिक्षेस नाहीं आडथाळा । भिक्षाहारी तो मोकळा । भिक्षेकरितां सार्थक वेळा । काळ जातो ॥१५॥

भिक्षा मागणाऱ्याला बाजारहाट, स्वयंपाक, संग्रह इत्यादींचा अडथळा होत नाही. (समर्थाच्या काळी भिक्षा मागणाऱ्याला कोणाचा विरोध नव्हता.) भिक्षेकरी जास्तीतजास्त वेळ कार्यासाठी मोकळा राहतो व त्याच्या वेळाचे सार्थक होते. ॥१५॥

भिक्षा म्हणजे अमरवल्ली । जिकडे तिकडे लगडली । अवकाळीं फलदायेनी जाली । निर्लज्जासी ॥१६॥

भिक्षा ही कधी न वाळणारी व सतत फळे देणारी जणू अमृताची वेल असून ती सर्व प्रदेशात फळे लगडलेलीच असते. भीड न धरणाऱ्या महंताला ती दुष्काळात सुद्धा फळे देते! तो उपाशी रहात नाही. ॥१६॥

पृथ्वीमधें देश नाना । फिरतां उपवासी मरेना । कोणे येके ठाई जना । जड नव्हे ॥१७॥

पृथ्वीच्या पाठीवर कित्येक प्रदेश आहेत. भ्रमन्ती करणारा महन्त समृद्ध प्रदेशात भिक्षा मागून उपाशीपोटी मरत नाही. चार-दोन महंतांचे त्या प्रदेशाला ओझे होत नाही. ॥१७॥

गोरज्य वाणिज्य कृषी । त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी । विसंभों नये झोळीसी । कदाकाळीं ॥१८॥

दूध, व्यापार व शेती ह्या व्यवसायांपेक्षा महंतांसाठी भिक्षेची प्रतिष्ठा मोठी आहे. म्हणून झोळी म्हणजे भिक्षाव्रत कधी सोडू नये. ॥१८॥

भिक्षेऐसें नाहीं वैराग्य । वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य । वैराग्य नस्तां अभाग्य । येकदेसी ॥१९॥

भिक्षा ही वैराग्याची परिसीमा आहे व वैराग्यासारखे दुसरे भाग्य नाही. वैराग्य नसलेला अभागी देहाएवढा संकुचित होऊन राहतो. ॥१९॥

कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें । अल्पसंतोषी असावें । बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टी येक ॥२०॥

दारासमोर उभे राहून 'काही भिक्षा मिळेल का?' असे म्हणावे. मिळेल त्यावर संतुष्ट रहावे. कोणी फार भिक्षा आणली तर त्यातील मूठभरच घ्यावी. ॥२०॥

सुखरूप भिक्षा मागणें । ऐंसी निस्पृहतेचीं लक्षणें । मृद वागविळास करणें । परम सौख्यकारी ॥२१॥

अशी ही सुखरूप भिक्षा मागावी. भिक्षा हे निःस्पृहत्वाचे लक्षण असून त्या निस्पृहाने मृदु व गोड वचनाने सर्वांना संतुष्ट करावे. (निःस्पृहतेमुळे अहंकारी व तिरसट होऊ नये.) ॥२१॥

ऐसी भिक्षेची स्थिती । अल्प बोलिलें येशामतीं । भिक्षा वांचवी विपत्ती । होणार काळीं ॥२२॥

असे हे भिक्षेचे माहात्म्य मला समजले तेवढे सांगितले. भिक्षेच्या निमित्ताने होणाऱ्या भ्रमन्तीमुळे व्यापक समाजाची मनःस्थिती, राजकारण, समाजकारण यांचा अंदाज येऊन संभाव्य संकटांवर मात करता येते.

(काळी होणार = कालांतराने होणाऱ्या. येथे समर्थानी भिक्षा मागणाऱ्या महंताच्या फार मोठ्या जबाबदारीचे दिग्दर्शन केले आहे.) ॥२२॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'भिक्षानिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'भिक्षानिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त**

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास तिसरा : कवित्वकळानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कवित्व शब्दसुमनमाळा । अर्थ परिमळ आगळा । तेणें संतषट्पदकुळा । आनंद होये ॥१॥

कविता म्हणजे सुंदर शब्दरूप फुलांची माळ असून तिला असणाऱ्या सरलार्थाच्या सुगंधामुळे संतरूप भ्रमरांच्या समुदायाला आनंद होतो. ॥१॥

ऐसी माळा अंतःकरणीं । गुंफून पूजा रामचरणीं । वोंकारतंत अखंडपणीं । खंडूं च नये ॥२॥

अशी माळ अन्तःकरणात गुंफून तिने रामाच्या चरणांची पूजा करावी. शब्दातील अक्षरांत स्वरव्यंजन रूपाने असलेला ओंकार अखंड काव्यरचनेच्या निमित्ताने स्फुरत राहावा. सतत काव्य करावे. ॥२॥

परोपकाराकारणें । कवित्व अगत्य करणें । तथा कवित्वाचीं लक्षणें । बोलिजेती ॥३॥

सामाजिक प्रबोधनासाठी काव्यरचना अवश्य करावी. अशा काव्याची लक्षणे आता सांगू. ॥३॥

जेणें घडे भगवद्भक्ती । जेणें घडे विरक्ती । ऐसिया कवित्वाची युक्ती । आधीं वाढवावी ॥४॥

कवित्वामध्ये अशी खुबी असावी की त्याने वैराग्य व भगवंताच्या भक्तीची आवड निर्माण व्हावी. ॥४॥

क्रियेवीण शब्दज्ञान । तथा न मनिती सज्जन । म्हणौनी देव प्रसन्न । अनुतापें करावा ॥५॥

स्वतः विरक्त व भगवद्भक्त झाल्याशिवाय केवळ शब्दरूप काव्याने सज्जन प्रसन्न होत नाहीत. म्हणून कवीने अनुतापपूर्वक ईश्वरकृपा संपादन करावी ॥५॥

देवाचेन प्रसन्नपणें । जें जें घडे बोलणें । तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें । या नाव प्रासादिक ॥६॥

ईश्वरी कृपेचे सामर्थ्य मागे असताना जी जी शब्दरचना होते त्याचे समाजात मोठे कौतुक होते. अशा शब्द रचनांना प्रासादिक म्हणतात. ॥६॥

धीट पाठ प्रासादिक । ऐसें बोलती अनेक । तरी हा त्रिविध विवेक । बोलिजेल ॥७॥

कवितेचे धीटकाव्य, पाठकाव्य व प्रासादिक काव्य असे तीन प्रकार सांगतात. त्यांचे आता स्पष्टीकरण करू. ॥७॥

धीट म्हणजे धीटपणें केलें । जें जें आपुल्या मनास आलें । बळेंचि कवित्व रचिलें । या नाव धीट बोलिजे ॥८॥

जो विषय मनात येईल त्यावर दडपून काव्य तयार केले की ते धीट म्हणजे नसता आव आणून केलेले काव्य होय. (अनेक नवकाव्ये.) ॥८॥

पाठ म्हणजे पाठांतर । बहुत पाहिलें ग्रंथांतर । तथासारिखा उतार । आपणहि केला ॥९॥

अनेक ग्रंथांचा अभ्यास करून त्यांतील विषय, आशय, प्रसंग इ. लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे काव्यरचना करणे हे पाठ काव्य होय. (उदा. गीतरामायण) ॥९॥

सीघ्रचि कवित्व जोडिलें । दृष्टी पडिलें तें चि वर्णिलें । भक्तिवांचून जें केलें । त्या नाव धीटपाठ ॥१०॥

धीट व पाठ अशा जोडकाव्यात समोर जे दिसेल त्यावर तेथल्या तेथे काव्य तयार होते. ह्या शीघ्रकवीमध्ये भगवद्भक्तीचा लेशही नसतो. ॥१०॥

कामिक रसिक श्रृंगारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक । कौतुक विनोद अनेक । या नाव धीटपाठ ॥११॥

रसिकतेने श्रृंगाररसाच्या काव्यरचनेतून काम जागा करणे, वीररस, हास्यरस, करुणरस, व्यक्तिमाहात्म्य, विनोद इ. असलेले काव्य हे धीटपाठ काव्य होय. ॥११॥

मन जालें कामाकार । तैसेचि निघती उद्गार । धीटपाठें परपार । पाविजेत नाहीं ॥१२॥

अन्तःकरण शब्दस्पर्शादि कामांनी भरून गेले की तसेच धीटपाठ काव्य तयार होते. त्याने मोक्ष लाभत नाही. ॥१२॥

व्हावया उदरशांती । करणें लागे नरस्तुती । तेथें केली जे विपत्ती । त्या नाव धीटपाठ ॥१३॥

स्वतःच्या चरितार्थासाठी जेव्हा भाटगिरीचे काव्य रचून पांडित्याचा उपयोग केला जातो तेव्हा त्यातून धीटपाठ काव्य निर्माण होते. ॥१३॥

कवित्व नसावें धीटपाठ । कवित्व नसावें खटापट । कवित्व नसावें उद्धट । पाषांडमत ॥१४॥

काव्य कधीच धीटपाठ नसावे. छंद व अनुप्रासादी अलंकार साधण्यासाठी शब्दांची ओढाताण करू नये. म्हणजे काव्यरचना कष्टाची असू नये! त्यातून नास्तिक मताचा उद्धटपणे प्रचार नसावा. ॥१४॥

कवित्व नसावें वादांग । कवित्व नसावें रसभंग । कवित्व नसावें रंगभंग । दृष्टांतहीन ॥१५॥

काव्यात वादविवाद, रसहानी, रंगाचा बेरंग व उपमा-उत्प्रेक्षांचा अभाव नसावा. ॥१५॥

कवित्व नसावें पाल्हाळ । कवित्व नसावें बाष्कळ । कवित्व नसावें कुटीळ । लक्षुनियां ॥१६॥

काव्याचा विषय अकारण लांबवलेला किंवा वाढवलेला नसावा. त्यात उथळ व वायफळ विचार नसून कोणाची तरी निंदनालस्ती करण्यासाठी ते करू नये. ॥१६॥

हीन कवित्व नसावें । बोलिलेंचि न बोलावें । छंदभंग न करावें । मुद्राहीन ॥१७॥

काव्याची वैचारिक पातळी व शब्द हीन अभिरुचीचे नसावेत. तेच तेच सांगत राहू नये. काव्य छन्दोबद्ध असावे. (मुक्त छंद हा छंद नाही) काव्य कोणाचे आहे हे वाचकाला समजावे म्हणून कवीच्या नावाचा उल्लेख असावा. ॥१७॥

वित्पत्तीहीन तर्कहीन । कळाहीन शब्दहीन । भक्तिज्ञानवैराग्यहीन । कवित्व नसावें ॥१८॥

विद्वत्तारहित, तर्कशून्य, कलात्मकता नसलेले काव्य नसावे. योग्य शब्दांच्या वापरासह त्यात भक्ती, ज्ञान व वैराग्य ह्यांचा पुरस्कार असावा. ॥१८॥

भक्तिहीन जें कवित्व । तेंचि जाणावें ठोबें मत । आवडीहीन जें वगत्रुत्व । कंटाळवाणें ॥१९॥

ज्या काव्यरचनेत भक्तीचा ओलावा नाही ती सद्बुद्धी नसलेल्याची समजावी. त्यांत सर्वांची आवड (भक्ती) विचारात घेतलेली नसल्याने ती कंटाळवाणी ठरते. ॥१९॥

भक्तिवीण जो अनुवाद । तोचि जाणावा विनोद । प्रीतीविण संवाद । घडे केवी ॥२०॥

भक्तिरसावाचून असलेली कविता टवाळकी समजावी. भगवंतावर ज्याचे प्रेम नाही तो त्याच्याशी काव्याच्या माध्यमातून संवाद करीलच कसा? ॥२०॥

असो धीट पाठ तें ऐसें । नाथिलें अहंतेचें पिसें । आतां प्रसादिक तें कैसें । सांगिजेल ॥२१॥

धीट कवी, पाठकवी व धीटपाठ कवी असे असतात! 'मी कवी' हा अहंकार काव्यगुण नसूनही त्यांना झपाटतो. आता प्रासादिक काव्याची लक्षणे सांगू. ॥२१॥

वैभव कांता कांचन । जयास वाटे हें वमन । अंतरीं लागलें ध्यान । सर्वोत्तमाचें ॥२२॥

अन्तःकरण वृत्तीला ब्रह्मरूप श्रीरामाचे सतत अनुसंधान लागल्याने स्त्री, संपत्ती व वैभवाचा ज्याला तिटकारा वाटतो त्याला स्फुरलेली काव्यरचना प्रासादिक मानावी. ॥२२॥

जयास घडीनें घडी । लागे भगवंतीं आवडी । चढती वाढती गोडी । भगवद्भजनाची ॥२३॥

सतत वाढत्या प्रमाणात, वाढत्या दर्जाची देवाची आवड निर्माण होऊन अधिकाधिक भगवद्भजन करावेसे वाटते. ॥२३॥

जो भगवद्भजनेंवीण । जाऊं नेदी येक क्षण । सर्वकाळ अंतःकरण । भक्तिरंगें रंगलें ॥२४॥

क्षणभरसुद्धा जो भगवद्भजनावाचून घालवीत नाही व म्हणून ज्याचे अन्तःकरण सर्वदा भक्तीने रंगले आहे. ॥२४॥

जया अंतरीं भगवंत । अचळ राहिला निवांत । तो स्वभावे जें बोलत । तें ब्रह्मनिरूपण ॥२५॥

ज्याच्या अंतःकरणात भगवंत अढळपणे राहतो तो जे काही बोलतो त्याला ब्रह्मनिरूपणाचे रूप येते. ॥२५॥

अंतरीं बैसला गोविंद । तेणें लागला भक्तिछंद । भक्तिविण अनुवाद । आणीक नाही ॥२६॥

हृदयाकाशात गोविंद सुस्थिर झाल्याने त्याच्या भक्तीचा चित्ताने छंद घेतला व त्यामुळे भक्तीशिवाय काव्याला दुसरा विषय उरला नाही. ॥२६॥

आवडी लागली अंतरीं । तैसीच वदे वैखरी । भावें करुणाकीर्तन करी । प्रेमभरें नाचतु ॥२७॥

अन्तःकरणात भगवन्ताची अत्यन्त आवड निर्माण झाल्याने वाणीवाटे ती प्रगट होऊन करुण भावाने भरलेले कीर्तन करताना तो प्रेमाने नाचतो. ॥२७॥

भगवंती लागलें मन । तेणें नाठवे देहभान । शंका लज्या पळोन । दुरी ठेली ॥२८॥

चित्तवृत्तीने भगवंताचा आकार घेतल्यामुळे 'मी देह' ही गाठ सुटली. नाचावे की नाचू नये ही शंका व नाचले तर कोण काय म्हणेल ही लाज दूर निघून गेली. ॥२८॥

तो प्रेमरंगे रंगला । तो भक्तिमदें मातला । तेणें अहंभाव घातला । पायांतळीं ॥२९॥

तो प्रेमाच्या रंगाने न्हाऊन भक्तीने बेभान झाल्याने त्याचा अहंकार जणू त्याने पायदळी तुडविला. नष्ट केला. ॥२९॥

गात नाचत निशंक । तयास कैचे दिसत लोक । दृष्टीं त्रैलोक्यानायेक । वसोन ठेला ॥३०॥

तो निःशंकपणे गात गात नाचत असताना त्याला सतत त्रैलोक्याचा स्वामी दिसत असल्याने नामरूपात्मक व्यक्ती व वस्तू दिसतीलच कशा? ॥३०॥

ऐसा भगवंतीं रंगला । आणीक कांहीं नलगे त्याला । स्वइच्छा वर्णू लागला । ध्यान कीर्ती प्रताप ॥३१॥

असा जो भगवत्चिन्तनात रममाण होतो त्याला ह्या दृश्य सृष्टीतील कशाचीच गरज नसते. तो स्वतःच्या आनंदाच्या भरात भगवन्ताचे रूप, कीर्ती व पराक्रम ह्यांचे वर्णन करतो. ॥३१॥

नाना ध्यानें नाना मूर्ती । नाना प्रताप नाना कीर्ती । तयापुढें नरस्तुती । त्रुणतुल्य वाटे ॥३२॥

भगवन्ताची अनके रूपे, मूर्ती, पराक्रम व कीर्ती गाताना त्याला सामान्य माणसाची स्तुती अगदी क्षुल्लक वाटते. (ध्यान = वस्त्रालंकारादिकांची शोभा, गदादी आयुधे, प्रसन्न वदन इ.इ.) ॥३२॥

असो ऐसा भगवद्भक्त । जो ये संसारीं विरक्त । तयास मानिती मुक्त । साधुजन ॥३३॥

ह्या दृश्य संसारापासून अलिप्त झालेल्या भगवद्भक्ताला साधूजन मुक्त म्हणतात. ॥३३॥

त्याचे भक्तीचें कौतुक । तया नाव प्रसादिक । सहज बोलतां विवेक । प्रगट होय ॥३४॥

त्याच्या परिपूर्ण भक्तिभावातून सहज येणाऱ्या विवेकपूर्ण रचनांना प्रासादिक काव्य म्हणावे. ॥३४॥

ऐका कवित्वलक्षण । केलेंच करूं निरूपण । जेणे निवे अंतःकर्ण । श्रोतयांचें ॥३५॥

आता कवित्व किंवा काव्य कसे असावे त्याचे एकदा केलेले स्पष्टीकरण पुन्हा करू. त्यामुळे श्रोत्यांना त्याबाबत शंका उरणार नाही. ॥३५॥

कवित्व असावे निर्मळ । कवित्व असावे सरळ । कवित्व असावे प्रांजळ । अन्वयाचे ॥३६॥

काव्य शुद्ध बुद्धीने शुद्ध विषयासंबंधी केलेले, सरलार्थ सांगणारे, सुस्पष्ट व सुसंगत असावे. ॥३६॥

कवित्व असावे भक्तिबलें । कवित्व असावे अर्थागलें । कवित्व असावे वेगलें । अहंतेसी ॥३७॥

भक्तीचा स्थायीभाव असलेली, अर्थातरांच्या चातुर्याने भरलेली व अहंकाराचा वारा नसलेली कविता असावी. ॥३७॥

कवित्व असावे कीर्तिवाड । कवित्व असावे रम्य गोड । कवित्व असावे जाड । प्रतापविषी ॥३८॥

काव्यात हरिकीर्ती भरून उरावी व ती रमणीय व गोड शब्दात सांगावी. श्रीहरीचे अद्भुत पराक्रम त्यांत भरपूर गायलेले असावेत. ॥३८॥

कवित्व असावे सोपें । कवित्व असावे अल्परूपें । कवित्व असावे सुल्लपें । चरणबंद ॥३९॥

सर्वांना सहज समजणारे, थोडक्यात मांडलेले व अनुप्रासादी अलंकार सहजपणे साधलेले काव्य असावे. ॥३९॥

मृदु मंजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाल । गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥४०॥

काव्य काही वेळा मवाळ, मंजुळ व नाजुक शब्दांनी गुंफलेले असावे. काही वेळा प्रसंगानुरूप अद्भुत रसाचे, भव्य व प्रदीर्घ असावे तर कधी गोड व मधुर अशा भक्तिरसाने भरलेले असावे. ॥४०॥

अक्षरबंद पदबंद । नाना चातुर्य प्रबंद । नाना कौशल्यता छंदबंद । धाटी मुद्रा अनेक ॥४१॥

काव्यातील अक्षरे ऱ्हस्व, दीर्घ व्यवस्थित लिहिलेली असावीत. शब्द (पद) अर्थवाही असावेत. व रचना चातुर्यपूर्ण असाव्यात. अनुष्टुपादी छंद, कुसुमबाणासारख्या जाती व शार्दूलविक्रीडितादी वृत्ते वापरण्याचे कौशल्य असावे. कविता मोकट नसावी. ॥४१॥

नाना युक्ती नाना बुद्धी । नाना कळा नाना सिद्धी । नाना अन्वये साधी । नाना कवित्व ॥४२॥

काव्यरचनेचे सर्व प्रकार हाताळून त्यांत खुब्या, बुद्धिचातुर्य, कला व सहजता असावी. कवितेच्या कडव्यातील प्रत्येक चरणात सुसंगती असावी. ॥४२॥

नाना साहित्य दृष्टांत । नाना तर्क धात मात । नाना संमती सिद्धांत । पूर्वपक्षेंसीं ॥४३॥

काव्यरचनेत साहित्यशास्त्रातील रसालंकार, उदाहरणे, तर्कशुद्धता, वास्तव व कल्पना, श्रेष्ठांची प्रमाणे व पूर्वपक्षासह सिद्धान्त पक्ष मांडावा. ॥४३॥

नाना गती नाना वित्पत्ती । नाना मती नाना स्फूर्ति । नाना धारणा नाना धृती । या नाव कवित्व ॥४४॥

जनजीवनाच्या सर्व क्षेत्रात कवीला गती असावी. पांडित्याची जोड, चतुरस्र बुद्धी, अखंड स्फूर्ती, स्मरणशक्ती व अभिव्यक्तीचे धैर्य ह्यांची कवीला साथ हवी. ॥४४॥

शंका आशंका प्रत्योत्तरे । नाना काव्यें शास्त्राधारे । तुटे संशये निधरिं । निर्धारितां ॥४५॥

वेदान्तशास्त्राच्या यथार्थ अभ्यासातून झालेल्या काव्यरचनेत शंका, कुशंका, संशयादिकांचा योजनापूर्वक व निर्धारपूर्वक समाचार घेऊन त्यांचे परिमार्जन झाले पाहिजे. ॥४५॥

नाना प्रसंग नाना विचार । नाना योग नाना विवर । नाना तत्त्वचर्चासार । या नाव कवित्व ॥४६॥

ज्यामध्ये अनेक घटना, तत्त्वज्ञान, योगांचे प्रकार, स्पष्टीकरणे व तत्त्वचर्चेचे सार असेल तेच खरे कवित्व. ॥४६॥

नाना साधने पुरश्चरणें । नाना तपें तीर्थाटणें । नाना संदेह फेडणें । या नाव कवित्व ॥४७॥

अनेक साधनापद्धतींचे वर्म उकलून सांगणे, पुरश्चरणांची रीत व फळ सांगणे, कायिकादी तपांचे वर्णन करणे, तीर्थमाहात्म्य समजावणे व अनेक प्रकारच्या शंकांचे निरसन करणे या गोष्टी काव्यात असाव्यात. ॥४७॥

जेणें अनुताप उपजे । जेणें लोकिक लाजे । जेणें ज्ञान उमजे । या नाव कवित्व ॥४८॥

काव्य वाचल्यावर वाचकाला फुकट गेलेल्या आयुष्याचा पश्चात्ताप व्हावा, लौकिक जीवनात रमल्याची लाज वाटावी व अध्यात्मशास्त्राचे यथार्थ ज्ञान व्हावे. ॥४८॥

जेणें ज्ञान हें प्रबळे । जेणें वृत्ती हे मावळे । जेणें भक्तिमार्ग कळे । या नाव कवित्व ॥४९॥

हे झालेले ज्ञान ठसावे, अंतर्निष्ठता लाभून भक्तिमार्गाचे योग्य आकलन व्हावे ही चांगल्या काव्याची लक्षणे होत. ॥४९॥

जेणें देहबुद्धी तुटे । जेणें भवसिंधु आटे । जेणें भगवंत प्रगटे । या नाव कवित्व ॥५०॥

काव्यात असे सामर्थ्य असावे की ज्यामुळे 'मी देह' हा भ्रम जावा, जगाचे सत्यत्व जाऊन मिथ्यात्व दृढ व्हावे व सगुण देवाचे दर्शन व निर्गुणाचे ज्ञान व्हावे. ॥५०॥

जेणें सद्बुद्धि लागे । जेणें पाषांड भंगे । जेणें विवेक जागे । या नाव कवित्व ॥५१॥

प्रासादिक काव्यरचनेने वाचकाला सद्बुद्धी होते, नास्तिक मत नष्ट होऊन पारमार्थिक विवेक जागा होतो. ॥५१॥

जेणें सद्वस्तु भासे । जेणें भास हा निरसे । जेणें भिन्नत्व नासे । या नाव कवित्व ॥५२॥

साधुकाव्याने ब्रह्माचा अंदाज येतो, दृश्य जगताचा भ्रम दूर होतो व भेदभ्रान्ती नष्ट होते. ॥५२॥

जेणें होये समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन । जया मानिती सज्जन । तया नाव कवित्व ॥५३॥

सत् काव्याने वाचकाच्या अन्तःकरणवृत्तीचे सम्यक् आधान टिकून राहते, संसाराच्या आसक्तीचे बंधन तुटते व म्हणून ते संतांना मान्य होते. ॥५३॥

ऐसें कवित्वलक्षण । सांगतां तें असाधारण । परंतु कांहीयेक निरूपण । बुझावया केलें ॥५४॥

अशी काव्याची लक्षणे आणखी कितीतरी सांगता येतील परंतु साधारण समाधान होण्याइतके स्पष्टीकरण केले. ॥५४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कवित्वकळानिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'कवित्वकळानिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास चवथा : कीर्तनलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

कलयुगीं कीर्तन करावें । केवळ कोमळ कुशळ गावें । कठीण कर्कश कुटें सांडावें । येकीकडे ॥१॥

कलियुगात कीर्तनाचे माहात्म्य आहे. कीर्तनाला अर्धशास्त्रीय गायनाची जोड असावी व ते नियमाने (केवळ) हळुवार व कौशल्यपूर्ण असावे. कठोर, कर्कश व बदसूर नसावे. ॥१॥

खटखट खुंटून टाकावी । खळखळ खळांसीं न करावी । खरें खोटें खवळों नेदावी । वृत्ती आपुली ॥२॥

वादविवादाचे विषय टाळावेत, दुष्टदुर्जनांशी वाद घालू नये. त्यांनी मध्येच उपस्थित केलेले मुद्दे बरोबर किंवा चूक असले तरी आपली शांती सोडू नये. ॥२॥

गर्वगाणें गाऊं नये । गातां गातां गळों नये । गोप्य गुज गर्जो नये । गुण गावे ॥३॥

स्वतःचे माहात्म्य सांगू नये. कीर्तनात मध्येच धीर गळू देऊ नये. कोणा व्यक्तीची किंवा संस्थेची गुप्त गोष्ट भर कीर्तनात सांगू नये. भगवद्गुण गावे. ॥३॥

घष्टणी घिसणी घस्मरपणें । घसर घसरूं घसा खाणें । घुमघुमों चि घुमणें । योग्य नव्हे ॥४॥

फार सलगी किंवा घासाघीस घालून घसा खरवडून तो फाटेपर्यंत ओरडणे किंवा आपल्याच नादात ताना घेणे ठीक नाही. ॥४॥

नाना नामें भगवंताचीं । नाना ध्यानें सगुणाचीं । नाना कीर्तनें कीर्तीचीं । अद्भुत करावीं ॥५॥

भगवन्ताची अनेक नावे, त्याची रूपे, वैभव व कीर्तीचे अद्भुत वर्णन करावे. ॥५॥

चकचक चुकावेना । चाट चावट चळावेना । चरचर चुरचुर लागेना । ऐसें करावें ॥६॥

आपल्या बोलण्याने, ते न आवडून कोणी चक् चक् म्हणू नये. रंगेल श्रोत्याची ती वृत्ती जागी होऊ नये. कोणाच्या वर्मावर बोट ठेवल्याने त्याने अस्वस्थ व्हावे असे होऊ नये. ॥६॥

छळछळ छळणा करूं नये । छळितां छळितां छळों नये । छळणें छळणा करूं नये । कोणीयेकाची ॥७॥

कोणी व्यक्ती, मत किंवा संप्रदायावर सतत टीकेची धार धरून त्यांना छळू नये. दुसऱ्याने छळण्याचा प्रयत्न केला तरी आपण छळून घेऊ नये किंवा उलट त्याला छळू नये. ॥७॥

जि जि जि जि म्हणावेना । जो जो जागे तो तो पावना । जपजपों जनींजनार्दना । संतुष्ट करावें ॥८॥

कीर्तनात; पोवाड्यात म्हणतात तसे जी जी म्हणू नये. (कीर्तन व पोवाडा ह्यांचे स्वरूप वेगळे आहे.) कीर्तन असे असावे की ज्याला त्याने विवेकाची जाग येईल तो तरून जाईल. नामजप करून व करवून घेऊन जनरूप जनार्दनाला संतुष्ट करावे. ॥८॥

झिरपे झरे पाझरे जळ । झळके दुरुनी झळाळ । झडझडां झळकती सकळ । प्राणी तेथें ॥९॥

कीर्तनकाराने करुणरसाचा असा आविष्कार करावा की त्याने त्याच्या व श्रोत्यांच्या डोळ्यांत पाणी भरावे. कीर्तनाचा थाट असा असावा की ते वैभव पाहून लांबून पाहणाराही जवळ येऊन बसावा. अभावितपणे येऊन

धडकावा. ॥९॥

या या या या म्हणावे नलगे । या या या या उपाव नलगे । या या या कांहीं च नलगे । सुबुद्धासी ॥१०॥

अशा थाटामुळे श्रोत्यांना ते येण्यासाठी आर्जवे करावयास लागत नाहीत किंवा आमंत्रणे देऊन प्रसादादी लालूचही दाखवावी लागत नाही. सात्विक बुद्धीच्या श्रोत्यांना अशा उपायांनी बोलवावे लागत नाही. ते येतातच. ॥१०॥

टक टक टक करूं नये । टाळाटाळी टिकों नये । टम टम टम टम लाऊं नये । कंटाळवाणी ॥११॥

कीर्तन करताना तेच ते बोलू नये, कोणी 'कीर्तन आवरते घ्या' असे म्हणणारा चुकार श्रोता असला तरी तसे करू नये. रटाळपणाने काहीतरी सांगत राहू नये. ॥११॥

ठस ठोंबस ठाकावेना । ठक ठक ठक करावेना । ठकें ठमकें ठसावेना । मूर्तिध्यान ॥१२॥

कीर्तनात सगुणमूर्तीचे ध्यान श्रोत्यांच्या अन्तःकरणात ठसावे अशी अपेक्षा आहे. म्हणून अर्धवटाने कीर्तनाला उभे ठाकू नये. तबला-मृदंगाचे मोठे आवाज काढू नये व पायातील चाळांचा नाचत फार गलका करू नये. ॥१२॥

डळमळ डळमळ डकों नये । डगमग डगमग कामा नये । डंडळ डंडळ चुकों नये । हेंकाडपणें ॥१३॥

कीर्तनात सिद्धान्त मांडताना मांडणी डळमळीत नसावी. बोलण्याच्या ओघात अपसिद्धान्त, चुकीचा दृष्टान्त, अयोग्य प्रमाण इ. दोष येतील म्हणून डगमगू नये. सर्व काही शान्तपणे सावरून न्यावे. हट्टाने इरेला पडून आपले अन्तःकरण बिथरू देऊ नये. ॥१३॥

ढिसाळ ढाला ढळती कुंचे । ढोबळा ढसकण डुले नाचे । ढळेचिना ढिगढिगांचे । कंटाळवाणे ॥१४॥

कोणी उथळ श्रोते पंख्याने वारा घेतात, काही स्थूल विषयाच्या मांडणीत रमणारे डोलू लागतात व अनियंत्रित हावभाव करतात तर बरेच श्रोते ढिगाऱ्याप्रमाणे प्रतिक्रियाशून्य बसून राहतात. हा सर्व कंटाळवाणा प्रकार कीर्तनकाराने शांतपणे सोसावा. ॥१४॥

नाना नेटक नागर । नाना नम्र गुणागर । नाना नेमक मधुर । नेमस्त गाणें ॥१५॥

कीर्तनकाराने नेटकेपणाने, सभ्यतेच्या मर्यादा सांभाळीत व नम्रतेने विषय मांडावा, अशा गुणसंपन्नतेने कीर्तन करताना प्रसंगानुरूप, अनेक रागदारीत गायनाचा तंतू सांभाळावा. मधून मधून गावे. ॥१५॥

ताळ तंबुरे तानमानें । ताळबद्ध तंतगाणें । तूर्त तार्किक तनें मनें । तल्लीन होती ॥१६॥

तंबोऱ्याची तालबद्ध साथ, मर्यादित ताना, तारा जुळविलेली तंतुवाद्ये यांचा योग्य उपयोग केल्याने जाणकार श्रोते (तार्किक) अल्पावधीत (तूर्त) शरीर व मनाने कीर्तनात तल्लीन होतात. ॥१६॥

थरथरां थरकती रोमांच । थै थै थै स्वरें उंच । थिरथिर थिरावे नाच । प्रेमळ भक्तांचा ॥१७॥

काही वेळा भावावेशामध्ये भक्तांच्या अंगावर रोमांच उभे राहून त्यांना कंप सुटतो. वाद्यांना साथ देण्याच्या भरात ते थै थै थै असे मोठ्याने ओरडत थिरकत नाचू लागतात व नाचतच रहातात! ॥१७॥

दक्षदाक्षण्य दाटलें । बंदें प्रबंदें कोंदाटलें । दमदम दुमदुमों लागलें । जगदांतर ॥१८॥

कीर्तनकाराचे प्रसंगावधान, मर्यादाशीलता, शुद्ध तत्त्वज्ञानाने बंदिस्त वक्तृत्व इत्यादींची लोकांत प्रसिद्धी होऊन ते त्याने भारावून जातात. ॥१८॥

धूर्त तूर्त धावोन आला । धिंगबुद्धीनें धिंग जाला । धाकें धाकें धोकला । रंग अवधा ॥१९॥

आवडीचे व जाणकार लोक आवर्जून कीर्तनाला येऊ लागतात व तेथील वातावरणनिर्मितीने दंग होतात. सर्व जण आपापली मर्यादा सांभाळून (धाके) कीर्तनात रंग भरतात. ॥१९॥

नाना नाटक नेटकें । नाना मानें तुकें कौतुकें । नाना नेमक अनेकें । विद्यापात्रें ॥२०॥

मर्यादशील नाट्याभिनयाने प्रसन्न झालेले मर्यादशील विद्वान, कीर्तनकाराचे यथायोग्य प्रमाणात (तुके माने) कौतुक

करतात. ॥२०॥

पाप पळोन गेलें दुरी । पुण्य पुष्कळ प्रगटे वरी । परतरतो परे अंतरी । चटक लागे ॥२१॥

अशा कीर्तनामुळे श्रोत्यांची पापवासना नष्ट होऊन अपार पुण्याचरणाकडे प्रवृत्ती होते. कीर्तन संपल्यावर श्रोते घरी परतले तरी त्यांना कीर्तनाने चटका लावलेला असतो. ॥२१॥

फुकट फाकट फटवणें नाही । फटकळ फुगडी पिंगा नाही । फिकें फसकट फोल नाही । भकाध्या निंदा ॥२२॥

कीर्तनात वायफळ बोलणे, फसवणे, तोंडाळपणा, धांगडधिंगा, रसहीनता, निरर्थकता, बहकणे, निंदानालस्ती इ. मुळीच नसावी. ॥२२॥

बरें बरें बरें म्हणती । बाबा बाबा उदंड करिती । बळें बळेंचि बळाविती । कथेलागीं ॥२३॥

हे नसलेले कीर्तन लोकांना फार फार आवडून ते कीर्तनकाराला आदराने वागवून पुन्हा पुन्हा कीर्तनाला येण्यासाठी अत्यंत आग्रहाने बोलावतात. ॥२३॥

भला भला भला लोकीं । भक्तिभावे भव्य अनेकीं । भूषण भाविक लोकीं । परोपकारे ॥२४॥

अशा कीर्तनकाराने समाजावर मोठेच उपकार केलेले असल्याने लोकांमध्ये मान व मोठेपणा मिळतो. त्याचा भक्तिभाव व भव्यपणा भाविकजनांचे भूषण होऊन बसतो. ॥२४॥

मानेल तरी मानावें मनें । मत्त न व्हावें ममतेनें । मी मी मी मी बहुत जनें । म्हणिजेत आहे ॥२५॥

लोकांनी असा कितीही मानसन्मान केला तरी कीर्तनकाराने स्वतःच्या मनाला नीट समजवावे. (मानावे- मनवावे) हे मानसन्मान भगवत् कथेचे असतात. ते आपलेच आहेत असे समजून उन्मत्त होऊ नये. एवढी सामान्य माणसे सुद्धा मी मी असे म्हणून गर्विष्ठ बनतातच! (त्यांच्यात व कीर्तनकारात काय फरक?) ॥२५॥

येकें टोंकत येकांपासीं । येऊं येऊं येती झडेसीं । या या या या असे तयासी । म्हणावें नलगे ॥२६॥

याउलट काही कीर्तनकार 'आम्ही तुमच्याकडे अवश्य येऊ' असे म्हणून लोकांच्या गळ्यात पडतात. त्यांना आमंत्रण देण्याचीही गरज पडत नाही! ॥२६॥

राग रंग रसाळ सुरंगें । अंतर संगित रागें । रत्नपरीक्षा रत्नामार्गें । धांवती लोक ॥२७॥

खरे तर असे करावे लागू नये. कारण उत्कृष्ट रागदारीमागे रसिक, रंगकलेमागे त्याचा भोक्ता, रसाळ फळांमागे पक्षी, सुगंधामागे भुंगा, संगीतात रमणारा संगीतकारामागे व रत्नपरीक्षक अस्सल रत्नामागे आपोआप येतात. ॥२७॥

लवलवां लवती लोचन । लकलकां लकलें मन । लपलपों लपती जन । आवडीनें ॥२८॥

कीर्तनकाराकडे कौतुकाने पहाताना लोकांच्या डोळ्यांच्या पापण्या वरखाली होतात, मन नवलाईने चकित होते व ते मोठ्या आवडीने नम्रता धरून त्याचेकडे येतात. ॥२८॥

वचनें वाउगीं वदेना । वावरेविवरे वसेना । वगत्रुत्वे निववी जना । विनित होउनी ॥२९॥

तो कीर्तनकार कधीच भलतेसलते बोलत नाही. त्याच्या मनात भलत्यासलत्या गोष्टींना थारा नसतो व नम्रभावाने केलेल्या वक्तृत्वाने श्रोत्यांना समाधान देतो. ॥२९॥

सारासार समस्तांला । सिकऊं सिकऊं जनाला । साहित संगित सज्जनाला । बरें वाटे ॥३०॥

साहित्यकाराच्या शैलीत व संगीताच्या साथीत तो सरसकट सर्वांना सारासार विचार सतत सांगत रहातो. यामुळे सज्जन त्याचेवर प्रसन्न होतात. ॥३०॥

खरेंखोटें खरें वाटलें । खर्खर खुर्खुर खुंटलें । खोटें खोटेपणें गेलें । खोटें म्हणोनियां ॥३१॥

खरे काय व खोटे काय ह्याचा निवाडा होऊन खरे समजले म्हणजे श्रोत्यांच्या मनातील खुरखुर थांबते. जे खोटे असते ते त्याच्या खोटेपणानेच बाजूला होते! ॥३१॥

शाहाणे शोधितां शोधेना । शास्त्रार्थ श्रुती बोधेना । शुक शारिका शमेना । शब्द तयाचा ॥३२॥

बराच शोध घेऊनही सात्त्विक विद्वान सापडत नाही व त्यामुळे उपनिषदादी शास्त्रांचे यथार्थ ज्ञान होत नाही. केवळ पोपटपंची करणाऱ्याकडून समाधान होत नाही. ॥३२॥

हरुषे हरुषे हासिला । हाहाहोहोनें भुलला । हित होईना तयाला । परत्रीचें ॥३३॥

जो हर्ष झाल्यावर उथळपणाने हसतच सुटतो व रटाळ बडबडीला भुलतो त्याला मोक्षसुखरूप हित प्राप्त होत नाही. ॥३३॥

लक्षावे लक्षितां अलक्षीं । लक्षिलें लोचनातें लक्षी । लंगलें लयेतें अलक्षी । विहंगममार्गे ॥३४॥

अलक्ष्य आत्मवस्तूवर अन्तःकरणवृत्ती स्थिर करावी. डोळ्याचा डोळा असलेल्या आत्म्याचे अनुसंधान साधावे. लयचिंतनाच्या माध्यमातून अंतःकरण वृत्तीचा क्रमाने लय साधून (पहा- कठ उप. वाणीचा मनात, मनाचा बुद्धीत लय करावा इ.) पक्षी फळावर झेप घेतो त्याप्रमाणे आत्मानुभव घ्यावा. ॥३४॥

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ क्षोभतो । क्षमेनें क्षमून क्षमवितो । क्षमणें क्षोभणें क्षेत्रज्ञ तो । सर्वा ठाई ॥३५॥

देहरूप क्षेत्रात जीवरूप क्षेत्रज्ञ कधी क्षुब्ध होतो. कधी क्षमाशीलही होतो. असा क्षुब्ध होणारा व क्षमा करणारा, जीव सर्व माणसांमध्ये आहे. (हे लक्षात घेऊन कीर्तनकाराने समाजात वावरावे. ह्या सर्व समासात समर्थानी शब्दविभ्रमावर फार भर दिला असून त्यामुळे अर्थवाहीपणाला गौणत्व आले आहे. ओव्या वाचताना शब्दविभ्रमाचा आनंद मिळतो. अर्थ करताना सरळ अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला आहे.) ॥३५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कीर्तनलक्षणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'कीर्तनलक्षण' नावाचा चवथा समास समाप्त**

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास पाचवा : हरिकथालक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां हरिकथेचें लक्षण । श्रोतीं केला होता प्रस्न । सावध होऊन विचक्षण । परिसोत आतां ॥१॥

हयापूर्वी श्रोत्यांनी हरिकथेच्या लक्षणांविषयी प्रश्न विचारला होता. त्याचे उत्तर आता सावधपणाने ऐका. (संदर्भ- ४-२-२) ॥१॥

हरिकथा कैसी करावी । रंगें कैसी भरावी । जेणें पाविजे पदवी । रघुनाथकृपेची ॥२॥

‘रघुनाथकृपांकित’ ही पदवी मिळण्यासाठी आवश्यक अशी हरिकथा कशी करावी व तिच्यात रंग कसा भरावा ते ऐका. ॥२॥

सोनें आणि परिमळे । युक्षदंडा लागती फळें । गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥३॥

(हरिकथाकार कसा असावा ते समर्थ सांगतात-) ज्याप्रमाणे सोन्याला सुगंध येऊ लागला व उसाला गोड फळे धरू लागली तर अपूर्वाई वाटेला त्याप्रमाणे- ॥३॥

तैसा हरिदास आणी विरक्त । ज्ञाता आणि प्रेमळ भक्त । वित्पन्न आणि वादरहित । तरी हेहि अपूर्वता ॥४॥

हरिदास विरक्त असेल, वेदान्ती प्रेमळ भक्त असेल व पंडित असून वादाची खुमखुमी नसेल तर ते अपूर्वच होय. ॥४॥

रागज्ञानी ताळज्ञानी । सकळकळा ब्रह्मज्ञानी । निराभिमानें वर्ते जनीं । तरी हेहि अपूर्वता ॥५॥

मालकंसादी रागांची उत्तम जाण, त्रितालादी तालांचे ज्ञान, अनेककलासंपन्न, ब्रह्मविद्येत प्रवीण असून अहंकाररहित होऊन लोकांत वावरत असेल तर तेही अपूर्वच! ॥५॥

मछर नाहीं जयासी । जो अत्यंत प्रिये सज्जनासी । चतुरांग जाणे मानसीं । अंतरनिष्ठ ॥६॥

हरिकथाकार मत्सररहित असून सज्जनाना प्रिय असावा. चौफेर दृष्टीचा असून मनाने अंतर्निष्ठ असावा. ॥६॥

जयंत्यादिकें नाना पर्वें । तीर्थ क्षेत्रें जें अपूर्वें । जेथें वसिजे देवाधिदेवें । सामर्थ्यरूपें ॥७॥

वाराणशीसारखी तीर्थे अब्दुत असून तेथे महादेव त्याच्या सामर्थ्यरूपाने रहातो. गाणगापूरसारख्या ठिकाणी दत्तजयंतीसारखे महोत्सव व पर्वकाळ साजरे होतात. ॥७॥

तया तीर्थातिं जे न मानिती । शब्दज्ञानें मिथ्या म्हणती । तया पामरां श्रीपती । जोडेल कैंचा ॥८॥

वेदान्ताच्या शब्दज्ञानाने जे त्या तीर्थांना मायिक म्हणतात त्या पामरांना ईशकृपा कशी होईल? ॥८॥

निर्गुण नेलें संदेहानें । सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें । दोहिकडे अभिमानें । वोस केलें ॥९॥

त्यांची अशी शोकान्तिका होते की निर्गुणाचे दृढ, अपरिवर्तनीय व अपरोक्ष ज्ञानही झालेले नसते व ब्रह्म विद्येच्या शब्दज्ञानामुळे सगुणावर प्रेमही नसते! अशा प्रकारे ‘मी’ चेच प्राबल्य होऊन दोन्हीकडून तो नागवला जातो. ॥९॥

पुढें असतां सगुणमूर्ती । निर्गुणकथा जे करिती । प्रतिपादून उछेदिती । तेचि पढतमूर्ख ॥१०॥

समोर श्रीरामासारख्या सगुण दैवताची मूर्ती असताना निर्भेळ ब्रह्मविद्या सांगून सगुणाचा अहं करितात ते केवळ

पढतमूर्खच होत. (पहा- २-१०-४) ॥१०॥

ऐसी न कीजे हरिकथा । अंतर पडे उभये पंथा । परिस लक्षणें आतां । हरिकथेचीं ॥११॥

हरिकथा ह्या पद्धतीने करू नये. कारण त्यामुळे सगुण व निर्गुण ह्या दोन्ही उपासनात दुरावा निर्माण होतो. आता उत्तम हरिकथेची लक्षणे ऐका. ॥११॥

सगुणमूर्तीपुढें भावें । करुणाकीर्तन करावें । नाना ध्यानें वर्णविं । प्रतापकीर्तीतें ॥१२॥

सगुण अवताराची मूर्ती समोर ठेवून किंवा सगुण मूर्तीपुढे करुणारसप्रधान भावपूर्ण कीर्तन करावे. समचरणदृष्टी असलेले विठ्ठलाचे ध्यान, कोदंडधारी रामाचे ध्यान, त्रिभंगाकृती कृष्णाचे ध्यान इ. ध्यानांची रसभरित वर्णने करावीत. त्यांचे पराक्रम व उज्ज्वल कीर्ती सांगावी. ॥१२॥

ऐसें गातां स्वभावे । रसाळ कथा वोढवे । सर्वांतरी हेलावे । प्रेमसुख ॥१३॥

अशा सांगण्यामुळे सहजच रसाळ हरिकथा खुलत जाते व सर्व श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत प्रेमाच्या सुखाला भरती येते. ॥१३॥

कथा रचायाची खूण । सगुणीं नाणावें निर्गुण । न बोलावे दोष गुण । पुढिलांचे कदा ॥१४॥

उत्तम हरिकथेची उभारणी करावयाची असेल तर सगुणांत निर्गुणाची सरमिसळ करू नये. अन्य वक्त्यांचे, मागे होऊन गेलेल्या श्रेष्ठांचे किंवा पुढे बसलेल्या श्रोत्यांचे गुणदोष बोलू नये. ॥१४॥

देवाचें वर्णविं वैभव । नाना प्रकारें महत्त्व । सगुणीं ठेउनियां भाव । हरिकथा करावी ॥१५॥

रामकृष्णादिकांचे व ईश्वराचे वैभव सांगून त्यांचे माहात्म्य गावे. सगुणावरील अखंड प्रेमाने हरिकीर्तन रंगवावे. ॥१५॥

लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची । नीच नवी कीर्तनाची । आवडी धरावी ॥१६॥

लोकांची भीड न धरता निःसंकोचपणे व बिदागीची अपेक्षा न ठेवता नव्या नव्या उन्मेषाने नव्या नव्या ठिकाणी कीर्तन करण्याची आवड असावी. ॥१६॥

नम्र होऊन राजांगणीं । निःशंक जावें लोटांगणीं । करताळिका नृत्य वाणी । नामघोषें गर्जविं ॥१७॥

अत्यंत नम्रता स्वीकारून सभामंडपात कीर्तन करताना वारंवार लोटांगणे घालावीत, मुद्रांसह नृत्य करून वाणीने नामाचा गर्जनापूर्वक घोष करावा. ॥१७॥

येकांची कीर्ति येकापुढें । वर्णितां साहित्य न पडे । म्हणोनियां निवाडे । जेथील तेथें ॥१८॥

एक दैवत समोर असताना कीर्तनात दुसऱ्याच दैवतांची कीर्ती सांगणे योग्य नाही. म्हणून ज्या त्या दैवतासमोर ज्याचे त्याचे माहात्म्य प्रामुख्याने सांगावे. ॥१८॥

मूर्ती नस्तां सगुण । श्रवणीं बैसले साधुजन । तरी अद्वैतनिरूपण । अवश्य करावें ॥१९॥

समोर सगुणाची मूर्ती नसताना व अधिकारी श्रोते बसले असतील तर वेदान्तातील अद्वैताचे शास्त्र अवश्य सांगावे. ॥१९॥

नाहीं मूर्ती नाहीं सज्जन । श्रवणीं बैसले भाविक जन । तरी करावें कीर्तन । प्रस्ताविक वैराग्य ॥२०॥

समोर मूर्ती नाही, अधिकारी श्रोते नाहीत व सामान्य भाविक जन असतील तर त्यांना अनुताप व वैराग्य निर्माण होईल असे कीर्तन करावे. ॥२०॥

श्रृंगारिक नवरसिक । यामधें सांडावें येक । स्त्रियादिकांचें कौतुक । वर्णू नये कीं ॥२१॥

नऊरसांपैकी पहिल्या श्रृंगार रसाचा वापर कमीत कमी असावा. (पहा ४-२-१५) गंधर्वस्त्रिया किंवा अन्य स्त्रियांचा संदर्भ आला असता तो थोडक्यात आवरता घ्यावा. ॥२१॥

लावण्य स्त्रियांचें वर्णितां । विकार बाधिजे तत्त्वता । धारिष्टापासून श्रोता । चळे तत्काळ ॥२२॥

म्हणउन तें तजावें । जें बाधक साधकां स्वभावे । घेतां अंतरीं ठसावें । ध्यान स्त्रियांचें ॥२३॥

लावण्य स्त्रियांचें ध्यान । कामाकार जालें मन । कैचें आठवेल ध्यान । ईश्वराचें ॥२४॥

स्त्री वर्णितां सुखावला । लावण्याचे भरीं भरला । तो स्वयें जाणावा चेवला । ईश्वरापासुनी ॥२५॥

स्त्रीच्या सौंदर्याचे उत्तान वर्णन केले तर कामविकार जागा होऊन मनाची चलबिचल होते. साधकांच्या मूळच्या सहजप्रवृत्तीमुळे ते वर्णन बाधक ठरून स्त्रीचेच चिंतन सुरू होणे शक्य असल्याने ते टाळावे. स्त्रीमूर्तीचेच ध्यान लागून अंतःकरणवृत्ती कामाने भरून जाते. तो ईश्वराचे ध्यान कसे करणार? स्त्रीच्या वर्णनाने वृत्ती सुखाकार होऊन जो त्या सौंदर्यात स्वतःला हरवून बसतो तो ईशचिंतनापासून अवश्य ढळतो. ॥२२-२५॥

हरिकथेसी भावबळें । गेला रंग तो तुंबळे । निमिष्य येक जरी आकळे । ध्यानीं परमात्मा ॥२६॥

हरिकथेत जर भक्तिभावाचे सामर्थ्य असेल तर क्षणभर तरी परमात्म्याचे ध्यान लागून गमावलेला हरिकथेतील रंग त्याला परत मिळेल. ॥२६॥

ध्यानीं गुंतलें मन । कैचें आठवेल जन । निशंक निर्लज कीर्तन । करितां रंग माजे ॥२७॥

एकदा मन ध्यानात गुंतले की त्याला इतरांचे भान न राहून निःशंकपणे संकोचरहित कीर्तन तो करू लागला की हरिकथेत हरिरंगच भरून रहातो. ॥२७॥

रागज्ञान ताळज्ञान । स्वरज्ञानेसीं वित्पन्न । अर्थान्वयाचें कीर्तन । करूं जाणे ॥२८॥

राग, ताल, स्वर ह्यांच्या ज्ञानासह जो वेदान्तशास्त्रवेत्ता असतो तो अर्थपूर्ण व सुसंबद्ध कीर्तन करू शकतो. ॥२८॥

छपन्न भाषा नाना कळा । कंठमाधुर्य कोकिळा । परी तो भक्तिमार्ग वेगळा । भक्त जाणती ॥२९॥

एखाद्याजवळ अनेक भाषांचे ज्ञान असेल, कोकिळाप्रमाणे आवाजही गोड असेल. पण भक्तीचा गोडवा काही वेगळाच असतो व तो भक्तच जाणतात. ॥२९॥

भक्तांस देवाचें ध्यान । देवावांचून नेणे अन्न । कळावंतांचें जें मन । तें कळाकार जालें ॥३०॥

भक्ताला देवाचे ध्यान लागले की तो देवावाचून दुसरे काही जाणीत नाही. परंतु सामान्य कलाकार सहजच कलासक्त असतो. त्याला भगवद्प्रेम नसते. ॥३०॥

श्रीहरिवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा । देवास सांडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥३१॥

श्रीहरीचे प्रेम नसताना असलेली इतर कोणतीही कला ही अवकळाच होय. कारण तो कलावंत आनंदरूप देवापासून वेगळा पडतो. ॥३१॥

सर्पी वेढिलें चंदनासी । निधानाआड विवसी । नाना कळा देवासी । आड तैस्या ॥३२॥

ज्याप्रमाणे चंदनाच्या झाडाला सर्प विळखा घालून बसतो किंवा गुप्तधनाच्या साठ्यावर डाकीण बसलेली असते त्याप्रमाणे सर्व प्रकारच्या कला, भगवत्प्रेम नसेल तर, देवाच्या प्राप्तीच्या आड येतात. (छंदे नाना परी । कळा न पाविजे हरी- तुका.) ॥३२॥

सांडून देव सर्वज्ञ । नादामध्ये व्हावें मग्न । तें प्रत्यक्ष विघ्न । आडवें आलें ॥३३॥

सर्वज्ञ देव बाजूला सारून संगीतासारख्या कलेच्या नादात तल्लीन होणे हे देवप्राप्तीच्या आड येणारे साक्षात विघ्न आहे. ॥३३॥

येक मन गुंतलें स्वरीं । कोणें चिंतावा श्रीहरी । बळेंचि धरुनियां चोरीं । शिश्रूषा घेतली ॥३४॥

मन एकच असते. ते स्वरात गुंतले तर हरीचे चिंतन कोण करणार? स्वररूप चोर कलाकाराला धरून नेऊन

स्वतःची जणू सेवाच करून घेतो! तो भगवत् सेवेला मुक्तो. ॥३४॥

करितां देवाचें दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान । तेणें धरुनियां मन । स्वरामागें नेलें ॥३५॥

देवाचे दर्शन घ्यावयास जावे तो एखाद्या रागाची आलापी आडवी येऊन ती मनाला स्वरामागे ओढीत नेते! ॥३५॥

भेटों जातां राजद्वारीं । बळेंचि धरिला बेगारी । कळावंतां तैसी परी । कळेनें केली ॥३६॥

राजाला भेटण्यासाठी राजाच्या द्वारात जावे व कोणा राजसेवकाने ओढून नेऊन वेठबिगारीला लावावे तसे कलाकाराचे होते. ॥३६॥

मन ठेऊन ईश्वरीं । जो कोणी हरिकथा करी । तोचि ये संसारीं । धन्य जाणा ॥३७॥

जो चित्तवृत्ती ईश्वराकडे ठेवून हरिकथा करतो तोच ह्या प्रपंचात जन्माला येऊन धन्य होतो. ॥३७॥

जयास हरिकथेची गोडी । उठे नीच नवी आवडी । तयास जोडली जोडी । सर्वोत्तमाची ॥३८॥

भगवत्प्रेमाची चढती वाढती आवड होऊन जो हरिकथा करतो त्याला सर्वोत्तमहरीचे दर्शन होते. ॥३८॥

हरिकथा मांडली जेथें । सर्व सांडून धावे तेथें । आलस्य निद्रा दवडून स्वार्थें । हरिकथेसि सादर ॥३९॥

जेथे हरिकथा चालू असेल तेथे जो आळस, झोप व इतर आवडी सोडून धावत जातो व मनापासून त्या कथेत सामील होतो- ॥३९॥

हरिभक्तांचिये घरीं । नीच कृत्य अंगिकारी । साहेभूत सर्वांपरीं । साक्षपें होये ॥४०॥

व हरिभक्ताचे घरी सर्व प्रकारची कामे करून सर्व प्रकारे त्याला सतत मदत करतो- ॥४०॥

या नाव हरिदास । जयासि नामीं विश्वास । येथून हा समास । संपूर्ण जाला ॥४१॥

तोच खरा हरिदास. त्याची नामावर अपार श्रद्धा असते. हा समास येथे पूर्ण झाला. ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'हरिकथालक्षणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'हरिकथालक्षण' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास सहावा : चातुर्यलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥१॥

शरीराची ठेवण (स्वरूप) व सौंदर्य ह्यात प्रयत्नाने बदल करता येत नाही. उपजत असणाऱ्या ह्या विशेषांवर काहीच इलाज नसतो. म्हणून जे गुण बाणविण्यासारखे आहेत त्यांचेसाठी प्रयत्न करावा. ॥१॥

काळें माणूस गोरें होयेना । वनाळास येत चालेना । मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥२॥

जन्मतः काळ्या वर्णाचा माणूस गोरा होत नाही. जो जन्मजात मुका आहे त्याला बोलता येत नाही. जन्मखुणा, व्रण इ. काढता येत नाहीत. (समर्थांच्या काळी शल्यचिकित्सेला असलेल्या मर्यादा लक्षात घ्याव्यात.) ॥२॥

आंधळें डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना । पांगुळ पाये घेइना । हा सहजगुण ॥३॥

जन्मांधाला दृष्टी येत नाही. बहिरा ऐकू शकत नाही. पांगळ्याला काही केले तरी चालता येत नाही. ॥३॥

कुरुपतेचीं लक्षणें । किती म्हणोनि सांगणें । रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ॥४॥

‘कुरुपता’ ह्या शब्दाची व्याप्ती फार मोठी असून त्याची लक्षणे कितीतरी आहेत. म्हणून शरीराची ठेवण, इंद्रियांचे वैगुण्य व सौंदर्य ह्यांत बदल करता येत नाही. ॥४॥

अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासितां येती । कुविद्या सांडून सिकती । शाहाणे विद्या ॥५॥

पण स्वभावाचे दोष मात्र घालवता येतात व सद्गुणांची जोपासना करता येते. शहाण्यांना कुविद्या सोडून सद्विद्या कमाविता येते. (पहा- २- १, २, ३) ॥५॥

मूर्खपण सांडितां जातें । शाहाणपण सिकतां येतें । कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥६॥

मूर्खपणा लक्षात घेऊन तो जाणीवपूर्वक सोडता येतो व शहाणपणा आत्मसात करता येतो. प्रयत्नाने हे जमते. ॥६॥

मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी । चातुर्येविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ॥७॥

प्रत्येकाला मानसन्मान, लोकप्रियता व भलेपणा हवासा वाटतो. मग सद्गुणांच्या जोपासनेकडे दुर्लक्ष करून कसे चालेल? शहाणपणा व सद्गुणाशिवाय खरे श्रेष्ठत्व कधीच मिळत नाही. ॥७॥

ऐसी प्रचित येते मना । तरी कां स्वहित कराना । सन्मार्गे चालातां जनां । सज्जना माने ॥८॥

हे नेहमीच अनुभवाला येत असताना तसे वागून आपले हित का साधू नये? सन्मार्गावरून चालणारे सज्जनांना आवडतात. ॥८॥

देहे नेटकें श्रृंगारिलें । परी चातुर्येविण नासलें । गुणेंविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ॥९॥

शरीर वस्त्र, अलंकार, केशभूषा इत्यादींनी सजविले तरी बुद्धीमत्ता नसेल तर सर्व व्यर्थ होय. एकही सद्गुण नसताना कोणाचा तरी सत्कारसमारंभ साजरा करावा त्याप्रमाणे. ॥९॥

अंतर्कळा श्रुंगारावी । नानापरी उमजवावी । संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ॥१०॥

माणसाने आपले अंतरंग अनेक प्रकारे नटवावे, बुद्धिमत्ता व कर्तबगारीतून अनेक प्रकारे वैभव मिळवून ते सुखाने भोगावे. ॥१०॥

प्रेत करीना सिकेना । शरीर तेहि कष्टवीना । उत्तम गुण घेईना । सदाकोपी ॥११॥

प्रयत्नाने काही शिकायचे नाही, शरीराला कष्ट द्यायचे नाहीत, सद्गुण बाणवायचे नाहीत व दारिद्र्य व फजितीने सतत संतप्त असायचे! ॥११॥

आपण दुसऱ्यास करावें । तें उसिणें सर्वेचि घ्यावें । जना कष्टवितां कष्टावें । लागेल बहु ॥१२॥

आपण दुसऱ्याशी जसे वागतो तशीच वागणूक आपल्याला तेथल्या तेथे मिळते. ज्या प्रमाणात इतरांना त्रास द्यावा त्याहून अधिक त्रास सोसावा लागतो. ॥१२॥

न्यायें वर्तेल तो शाहाणा । अन्याइ तो दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥१३॥

समाजात जो न्यायाने वागेल तोच शाहाणा ठरतो. अन्याय करणाराला आपत्ती सोसाव्या लागतात. चातुर्याचे वागणे कसे असते ते चतुरालाच कळते. ॥१३॥

जें बहुतांस मानलें । तें बहुतीं मान्य केलें । येर तें वेर्थचि गेलें । जगनिंद ॥१४॥

जे बहुसंख्य लोकांना योग्य वाटते तेच ह्या जगात मान्यता पावते. त्यावेगळे जगाकडून निंदनीय ठरून व्यर्थ जाते. ॥१४॥

लोक आपणासि वोळावे । किंवा आवघेच कोसळावे । आपणास समाधान फावे । ऐसें करावें ॥१५॥

लोक आपल्यावर संतुष्ट होऊन आपलेसे व्हावेत की ते सर्व विरोधात असावेत? ह्यातील जे समाधानकारक असेल ते करावे! ॥१५॥

समाधानें समाधान वाढे । मित्रिनें मित्रि जोडे । मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरेपण ॥१६॥

दुसऱ्यांचे समाधान केले तर आपलेही समाधान वाढते. एका मित्राबरोबर अनेक मित्र जोडले जातात. पण अनेक दिवसांचे चांगले संबंध क्षणात मोडले जाऊ शकतात. ॥१६॥

अहो कांही अरे कांरे । जनीं ऐकिजेतें किं रे । कळत असतांच कां रे । निकामीपण ॥१७॥

‘अहो’ ला ‘काहो’ चा प्रतिसाद मिळतो. ‘अरे’ ला ‘कारे’ चे उत्तर मिळते असे सर्वांकडून ऐकावयास मिळते. हे कळूनही ते लक्षात न घेण्याचा नतद्रष्टपणा का करावा? ॥१७॥

चातुर्यें श्रुंगारे अंतर । वस्त्रें श्रुंगारे शरीर । दोहिमधें कोण थोर । बरें पाहा ॥१८॥

बुद्धिमत्तेने अंतरंग शोभते व वस्त्राने शरीर शोभून दिसते. ह्या दोन्हींत श्रेष्ठ काय ते विचार करून ठरवा. ॥१८॥

बाह्याकार श्रुंगारिलें । तेणें लोकांच्या हातासि काये आलें । चातुर्यें बहुतांसी रक्षिलें । नाना प्रकारें ॥१९॥

शरीर वस्त्रालंकारांनी शोभिवंत करून लोकांना प्रत्यक्ष काय मिळते? पण बुद्धिमत्तेमुळे अनेकांचे अनेक प्रकारे रक्षण होते. त्यांचे कल्याण होते. ॥१९॥

बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । समस्तीं बरें म्हणावें । ऐसी वासना ॥२०॥

जेवणखाण व्यवस्थित असावे, वस्त्रालंकार चांगले घालावेत. सर्वांनी आपली वाहवा करावी असे सर्वांनाच वाटते. ॥२०॥

तनें मनें झिजावें । तेणें भले म्हणोन घ्यावें । उगें चि कल्पितां सिणावें । लागेल पुढें ॥२१॥

जर सर्वांकडून चांगले म्हणवून घ्यावयाचे असेल तर त्यासाठी शरीराला कष्ट द्यावे लागतात व मनाला मुरड

घालून इतरांसाठी झटावे लागते. असे न करता केवळ लोकांनी आपल्याला भले म्हणावे हा मनोरथच ठरून शीण होईल. ॥२१॥

लोकीं कार्यभाग आडे । तो कार्यभाग जेथें घडे । लोक सहजचि वोढे । कामासाठीं ॥२२॥

लोकांचे काम जेव्हा खोळंबते व त्या वेळी त्यांना आपली मदत होते तेव्हाच आपल्या कामाला लोक धावून येतात. ॥२२॥

म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें । दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें । लागेल स्वयें ॥२३॥

म्हणून दुसऱ्यांना अधिकाधिक सुखी केले तरच आपल्याला सुख मिळेल. उलट दुसऱ्यांना त्रास दिला तर आपल्यालाही त्रास होईल. ॥२३॥

हें तों प्रगटचि आहे । पाहिल्याविण कामा नये । समजणें हा उपाये । प्राणीमात्रासी ॥२४॥

हे तर उघडपणें कळण्यासारखे आहे. मात्र तसा विचार केला असेल तरच तो उपयोगी पडतो हे सर्वांनीच नीट लक्षात ठेवावे. ॥२४॥

समजले आणी वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले । यावेगळे उरले । तें करंटे पुरुष ॥२५॥

सर्व काही नीट समजावून घेऊन त्याप्रमाणे जे प्रत्यक्षात वागतात त्यांनाच भाग्य मिळते. असे जे करीत नाहीत ते करंटेच रहातात. ॥२५॥

जितुका व्याप तितुकें वैभव । वैभवासारिखा हावभाव । समजले पाहिजे उपाव । प्रगटचि आहे ॥२६॥

व्यावहारिक जीवनात उद्योग-व्यवसायाचा जेवढा व्याप अधिक करावा तेवढे अधिक वैभव मिळते. त्या वैभवाच्या प्रमाणात श्रीमंतीचे जीवन जगता येते. हे सर्वत्र स्पष्टपणे दिसते. पण ते लक्षात घेतले पाहिजे. ॥२६॥

आळसें कार्यभाग नासतो । साक्षेप होत होत होतो । दिसते गोष्टी कळेना तो । शाहाणा कैसा ॥२७॥

आळस केला तर मांडलेला व्याप फुकट जातो. सातत्याने कष्ट करीत गेले तर व्याप वाढता वाढता वाढतच जातो. हे उघड असताना ज्याला कळत नाही त्याला शाहाणा कसा म्हणावा? ॥२७॥

मित्रि करितां होतें कृत्य । वैर करितां होतो मृत्य । बोलिलें हें सत्य किं असत्य । वोळखावें ॥२८॥

सर्वांच्यात मिळूनमिसळून राहिले तर अनेक कामे होतात. फटकून राहिले तर सर्वत्र अपयश येते (मृत्य). हे माझे सांगणे खरे की खोटे ते थोड्याच निरीक्षणाने ओळखावे. ॥२८॥

आपणास शाहाणें करूं नेणे । आपलें हित आपण नेणे । जनीं मैत्रि राखों नेणे । वैर करी ॥२९॥

जो स्वतःला शाहाणा न करता, सर्वांत मिळूनमिसळून न राहता वैर करतो त्याला स्वतःचे हित साधता येत नाही. ॥२९॥

ऐसे प्रकारीचे जन । त्यास म्हणावें अज्ञान । तयापासीं समाधान । कोण पावे ॥३०॥

ह्याच प्रकारच्या लोकांना अज्ञानी म्हणतात. ते कोणालाही (स्वतःसह) समाधान देऊ शकत नाहीत. ॥३०॥

आपण येकायेकी येकला । सृष्टींत भांडत चालिला । बहुतांमध्ये येकल्याला । येश कैचें ॥३१॥

स्वतःला एकटा पाडून सर्वांशी सरसकट भांडतो, त्या समाजात एकाकी पडणाऱ्याला, यश कसे मिळेल? ॥३१॥

बहुतांचे मुखीं उरावें । बहुतांचे अंतरीं भरावें । उत्तम गुणीं विवरावें । प्राणीमात्रासी ॥३२॥

अनेकांच्या अंतःकरणात स्वतःसाठी अढळ स्थान तयार करावे. त्यामुळे त्यांच्या वाणीवर सतत आपले नाव असते. आपल्या सद्गुणांच्या सामर्थ्याने समाजात जणू व्यापून असावे. समाजालाही सद्गुणी करावे. ॥३२॥

शाहाणे करावे जन । पतित करावे पावन । सृष्टिमधे भगवद्भजन । वाढवावे ॥३३॥

समाजाला शहाणे करावे. अनेक प्रकारांनी पतन झालेल्यांना पावन करण्यासाठी आपला आदर्श त्यांचेपुढे ठेवून त्यांना पावन करून घ्यावे व जगात भगवंताची भक्ती वाढवावी. ॥३३॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'चातुर्यलक्षणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'चातुर्यलक्षण' नावाचा सहावा समास समाप्त**

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास सातवा : युगधर्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नाना वेश नाना आश्रम । सर्वाचें मूळ गृहस्थाश्रम । जेथें पावती विश्राम । त्रैलोक्यवासी ॥१॥

चार आश्रम व त्यांचे ते ते वेश आहेत खरे. पण सर्वांना गृहस्थाश्रमाचाच आधार आहे. किंवा गृहस्थाश्रमातून म्हणजे विवाहातून ते सर्व आश्रमी जन्माला येतात. समाजातील सर्वांना त्या आश्रमात आधार मिळतो. ॥१॥

देव ऋषी मुनी योगी । नाना तापसी वीतरागी । पितृआदिकरून विभागी । अतीत अभ्यागत ॥२॥
गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले । आपला आश्रम टाकून गेले । परंतु गृहस्थागृहीं हिंडों लागले । कीर्तिरूपें ॥३॥

देव, ऋषी, मुनी, योगी, तपस्वी, विरक्त, पितर ह्या प्रकारात मोडणारे, अचानक येणारे पाहुणे, बोलाविलेले पाहुणे इ. सर्व. गृहस्थाश्रमातून जन्माला येतात. हे सर्व आपापले आश्रम बदलतात. परंतु त्यांची कीर्ती अनेक गृहस्थांच्या घरात मागे उरते. (ते अमुक घरात जन्मले, वाढले इ.) त्या रूपाने ते गृहस्थांच्या घरातच जणू फिरतात! ॥२-३॥

याकारणें गृहस्थाश्रम । सकळामधें उत्तमोत्तम । परंतु पाहिजे स्वधर्म । आणी भूतदया ॥४॥

म्हणून सर्व आश्रमांत गृहस्थाश्रम सर्वोत्तम आहे. पण त्यात स्वधर्माचरण व भूतदया असणे आवश्यक आहे. ॥४॥

जेथें शडकर्में चालती । विध्योक्त क्रिया आचरती । वाग्माधुर्ये बोलती । प्राणीमात्रासी ॥५॥

यज्ञ करणे, यज्ञ करवणे, अध्ययन करून अध्यापन करणे, दान देणे व घेणे अशी सहा कर्मे तेथे चालावीत. प्रत्येक कर्म विधिनुसार व्हावे व सर्व जीवांशी मधुरवाणीने बोलावे. ॥५॥

सर्व प्रकारें नेमक । शास्त्रोक्त करणें कांहीयेक । त्याहिमध्ये अलोलिक । तो हा भक्तिमार्ग ॥६॥

सर्व नित्य, नैमित्तिक कर्मे शास्त्राप्रमाणे तंतोतंत करावीत. याला भक्तिमार्गाची जोड असेल तर तो गृहस्थाश्रमी अलौकिकच मानला पाहिजे. ॥६॥

पुरश्चरणी कायाक्लेसी । दृढव्रती परम सायासी । जगदीशावेगळें जयासी । थोर नाही ॥७॥

अनेक पुरश्चरणे करून कायिक तप करावे. प्रयत्नपूर्वक सर्व व्रते दृढतेने चालवावीत व जगदीशाहून श्रेष्ठ कोणीच नाही असा त्याचा निर्धार असावा. (असतो.) ॥७॥

काया वाचा जीवें प्राणें । कष्टे भगवंताकारणें । मनें घेतलें धरणें । भजनमार्गी ॥८॥

शरीर, वाणी, जीव व प्राण या सर्वांना कितीही कष्ट झाले तरी भगवंताची उपासना सोडीत नाही किंवा देवांसाठीच त्या सर्वांना राबवतो व भजनाची अत्यंत आवड असते. ॥८॥

ऐसा भगवंताचा भक्त । विशेष अंतरीं विरक्त । संसार सांडून झाला मुक्त । देवाकारणें ॥९॥

असा भगवद्भक्त मनाने विरक्त असेल तर फारच चांगले. तो भगवंताच्या प्राप्तीसाठी यथासमय गृहस्थाश्रम सोडून देतो. ॥९॥

अंतरापासून वैराग्य । तेंचि जाणावें महद्भाग्य । लोलंगतेयेवढें अभाग्य । आणीक नाही ॥१०॥

वैराग्य मनापासून असेल तर त्यासारखे भाग्य नाही व उलट लोलुपता असेल तर तसे दुर्भाग्य नाही. ॥१०॥
राजे राज्य सांडून गेले । भगवंताकारणें हिंडलें । कीर्तिरूपें पावन जाले । भूमंडळीं ॥११॥

जडभरतासारखे राजे भगवद्प्राप्तीसाठी राज्य सोडून रानोमाळ हिंडले व तीर्थयात्रा केल्या. या जगात ते त्यांच्या या वैराग्याच्या कीर्तीने पावन झाले. ॥११॥

ऐसा जो कां योगेश्वर । अंतरीं प्रत्ययाचा विचार । उकलूं जाणे अंतर । प्राणीमात्रांचे ॥१२॥

अंतःकरणात 'मी ब्रह्म आहे' असा दृढ व अपरिवर्तनीय निश्चय झालेला योगेश्वर सर्व जीवांचे मनोगत जाणून त्यांचे सुप्त भाव जागे करू शकतो. ॥१२॥

ऐसी वृत्ती उदासीन । त्याहिवरी विशेष आत्मज्ञान । दर्शनमात्रें समाधान । पावती लोक ॥१३॥

असा वैराग्यसंपन्न योगेश्वर ब्रह्मविद्येत प्रवीण, ब्रह्मज्ञ असेल तर त्याच्या केवळ दर्शनाने लोकांना समाधान मिळते. ॥१३॥

बहुतांसी करी उपाये । तो जनाच्या वाट्या न ये । अखंड जयाचे हृदये । भगवद्रूप ॥१४॥

तो अनेकांचे अध्यात्मविषयक संशय दूर करून त्यांचे मुमुक्षुत्व जागे करतो. त्याची अंतःकरणवृत्ती सतत भगवत्चिंतनात रंगलेली असल्याने जनसामान्यांच्या उलाढालीत तो सापडत नाही. ॥१४॥

जनास दिसे हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित । अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरीं ॥१५॥

दुरून पाहणाऱ्या अज्ञानी जनांना त्याचे कोठेच व कशातच लक्ष नाही असे वाटते. पण तो स्वरूपी अत्यंत सावधान असतो. त्याचे चित्त भगवत्स्मरणात असते. ॥१५॥

उपासनामूर्तिध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं । नाहीं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ॥१६॥

कधी त्याच्या चित्तवृत्तीला सतत उपास्यमूर्तीचा वेध असतो, कधी ती आत्मानुसंधानात असते, तर कधी तो वेदान्ताच्या श्रवणमननात गुंतलेला दिसतो. ॥१६॥

पूर्वजांच्या पुण्यकोटी । संग्रह असिल्या गांठी । तरीच ऐसीयाची भेटी । होये जनासी ॥१७॥

पूर्वजांचे अमोल पुण्य संग्रही असल्याशिवाय अशा महात्म्याचे दर्शनसुद्धा होत नाही. ॥१७॥

प्रचीतिविण जें ज्ञान । तो आवघाचि अनुमान । तेथें कैचें परत्रसाधन । प्राणीयासी ॥१८॥

प्रत्यक्ष ब्रह्मानुभवावाचून असलेले सर्व शब्दज्ञान केवळ अंदाजाचे असते. त्याने जीवाला मोक्ष कसा मिळेल? किंवा दुसऱ्याला मोक्षासाठी मार्गदर्शन कसे करता येईल? ॥१८॥

याकारणें मुख्य प्रत्यये । प्रचीतिविण कामा नये । उपायासारिखा अपाये । शाहाणे जाणती ॥१९॥

म्हणून प्रचीती किंवा अनुभव हाच मुख्य आहे. त्याशिवाय साफल्य नाही. अंदाजाचे शब्दज्ञान हा अपाय असून अनुभवज्ञान हा उपाय आहे असे बुद्धिमंतांना समजते. ॥१९॥

वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टोंचि मेलें । दोहिकडे अंतरलें । इहलोक परत्र ॥२०॥

अविचारी माणूस विरक्ताप्रमाणे संसारातून निघून जातो. पण अविचारी माणसाला कष्ट व यातनांशिवाय काहीच वाट्याला येत नाही. तो लौकिक व पारलौकिक कल्याण न साधताच मरून जातो. (पहा ओवी ९ व १०) ॥२०॥

रागें रागें निघोन गेला । तरी तो भांडभांडोंचि मेला । बहुत लोक कष्टी केला । आपणहि कष्टी ॥२१॥

जो संतापाच्या भरात संसार सोडून जातो तो त्याच्या संतापी स्वभावामुळे जाईल तेथे भांडतच राहतो. तो स्वतःबरोबर इतरांना छळून मरून जातो. ॥२१॥

निघोन गेला परी अज्ञान । त्याचे संगती लागले जन । गुरु शिष्य दोघे समान । अज्ञानरूपें ॥२२॥

‘जो संसाराचा त्याग करतो तो गुरू’ अशी उथळ व्याख्या करणारे मूर्ख त्याच्या नादी लागतात! तेथे तथाकथित गुरू व शिष्य सारखेच अज्ञानी असतात. ॥२२॥

आशाबद्धी अनाचारी । निघोनि गेला देशांतरीं । तरी तो अनाचारचि करी । जनामध्ये ॥२३॥

जो विषयासक्त व दुराचारी असतो तो घर सोडून दूर गेला तरी समाजात तो दुराचारानेच वागतो. ॥२३॥

गृहीं पोटेविण कष्टती । कष्टी होऊन निघोन जाती । त्यास ठाई ठाई मारिती । चोरी भरतां ॥२४॥

त्याच्या घरातील माणसे उपाशी राहून दुःख भोगतात. नाइलाजाने ती चोऱ्या करू लागली की सापडतात व लोक त्यांना भरपूर बडवतात. मग त्यांनाही देशोधडीला लागावे लागते. ॥२४॥

संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला । तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥२५॥

परंतु ज्याला संसाराचे मिथ्यात्व शास्त्रशुद्ध विचाराने मनापासून पटले आहे व ज्याला वेदान्तशास्त्राचे तत्त्वज्ञान पूर्णपणे आकलन झाले आहे तो संसारातून निघून गेला तर स्वतःबरोबर इतरांच्या जीवनाचे सार्थक करतो. त्यांना पावन करतो. ॥२५॥

येके संगतीनें तरती । येके संगतीनें बुडती । याकारणें सत्संगती । बरी पाहावी ॥२६॥

अशाच्या संगतीत लोक मुक्त होतात (ओवी २५) व दुसऱ्याच्या संगतीत (ओवी २२) वाया जातात म्हणून विचारपूर्वक सत्संगती साधावी. ॥२६॥

जेथें नाहीं विवेकपरीक्षा । तेथें कैची असेल दीक्षा । घरोघरीं मागतां भिक्षा । कोठेंहि मिळेना ॥२७॥

जेथे ‘ब्रह्मसत्य जगन्मिथ्यात्व’ विवेक नसतो, तेथे अनुग्रहाचा अधिकार नसतो. केवळ ढोंग असते. अशा ढोंग्याला समाजात फार काळ मान्यता मिळत नाही. त्याच्या सामान्य पोटापाण्याचीही समाज व्यवस्था करीत नाही. ॥२७॥

जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे । देश काळ प्रसंग जाणे । तया पुरुषा काय उणें । भूमंडळीं ॥२८॥

जो दुसऱ्याला काय हवे ते नेमकेपणाने जाणतो, प्रदेशाचे रीतीरिवाज, कालगतीने होणारे बदल व चालू परिस्थिती ओळखून लोकात वागतो त्याला या जगात काय कमी पडेल? ॥२८॥

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला । वेदशास्त्रब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥२९॥

जेव्हा ढोंग्याकडे (ओवी २७) व दुराचाऱ्याकडे (ओवी २३) गुरुत्व जाते तेव्हा धर्मपरमार्थाचे आचरणच नष्ट होते. अशा परिस्थितीत वेदवेदान्त, धर्मशास्त्र, व षट्कर्मे करणाऱ्या ब्राह्मणाला कोण विचारतो? ॥२९॥

ब्रह्मज्ञानाचा विचारू । त्याचा ब्राह्मणासीच अधिकारू । वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥३०॥

(१४-३-४३ मध्ये “नाना संमति सिद्धान्त । पूर्व पक्षेसी” मांडावेत असे समर्थ सांगतात. येथे लोकांमध्ये असलेली समजूत पूर्वपक्ष म्हणून मांडली असून पुढील ओवीत त्याचे खंडण करून वस्तुस्थिती मांडली आहे.) जेव्हा ब्रह्मज्ञानाचा विचार सांगावयाचा असतो तेव्हा तो सांगण्याचा अधिकार ब्राह्मणांनाच आहे असे समजतात. कारण ‘वर्णात ब्राह्मण श्रेष्ठ आहे’ असे शास्त्रवचन आहे. ॥३०॥

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले । गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचें ॥३१॥

पण हल्लीच्या काळी ब्राह्मणांनी शास्त्रबुद्धी सोडली असून षट्कर्मादी सोडल्याने ते आचारभ्रष्ट झाले आहेत. स्वतःचे श्रेष्ठत्व सोडून दावलमलकाला भजणाऱ्याचे शिष्यत्व पत्करित आहेत. (संदर्भ पुढील ओवी.) ॥३१॥

कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती । कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेने ॥३२॥

कित्येक ब्राह्मण मूर्खपणामुळे, लोभामुळे व स्वाभिमानशून्यतेमुळे दावलमलकाच्या वाऱ्या करू लागले. पीरांची उपासना करण्यासाठी स्वेच्छेने मुसलमान बनले! ॥३२॥

ऐसा कलयुगींचा आचार । कोठें राहिला विचार । पुढे पुढें वर्णसंकर । होणार आहे ॥३३॥

कलियुगातील समाजाचा आचार असाच असतो. त्यात आदर्श विचाराला वाव आहेच कोठे? यापुढे सर्व वर्णांचे (स्मृतिप्रणीत) एकीकरण अटळ आहे. ॥३३॥

गुरुत्व आलें नीचयाती । कांहींयेक वाढली महंती । शूद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणाचा ॥३४॥

ढोंगी व दुराचारी व्यक्तींकडे गुरुत्व गेले व त्यांचे संप्रदाय वाढत चालले. ज्यांच्यावर धर्मशास्त्र व वेदान्तशास्त्र यांचे संस्कार नाहीत असे शूद्रवर्णीय तसे संस्कार असणाऱ्यांची जागा घेत आहेत. (संस्काराने शूद्राचा ब्राह्मण होतो व उलट ब्राह्मणाचा शूद्र होतो असे ब्रह्मपुराण सांगते). ॥३४॥

हें ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्तिच वळेना । मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥३५॥

हे ब्राह्मणकुळात जन्मलेल्यांच्या लक्षात येत नाही व त्यांना त्याचे काही वाटत नाही! केवळ मूर्खपणामुळे 'मी ब्राह्मण' हा त्यांचा खोटा अहंकार जात नाही. ॥३५॥

राज्य नेलें म्लेंचिं क्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं । आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहींच नाहीं ॥३६॥

सत्ता मुसलमानांच्या हातात गेल्याने धर्मजीवन बुडाले. परमार्थरूप मोक्षासाठी आवश्यक ते गुरुपद नालायकांच्या हातात गेले. त्यामुळे ऐहिक व पारलौकिक अशी दोन्ही जीवनांगे संपुष्टात आली. ॥३६॥

ब्राह्मणास ग्रामणीनें बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें । त्याच विष्णूनें श्रापिलें । फरशरामें ॥३७॥

ब्राह्मणांचे ब्राह्मण्य अनाचारामुळे नष्ट झाले. त्याचा परिणाम असा झाला की ज्या भृगुब्राह्मणाने श्रीविष्णूच्या छातीवर मारलेली लाथ श्रीविष्णूने भूषण म्हणून मिरवली, त्याच विष्णूने स्वतःच्या परशुराम अवतारात ब्राह्मणांना शाप दिला! (देवांजवळ सद्गुणांचे कवतुक आहे. दुर्गुणांचे नाही. पुराणात सर्वश्रेष्ठ देव कोण ते ठरविण्यासाठी भृगुने ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांच्या छातीवर लाथ मारल्याची कथा आहे. त्यात विष्णू श्रेष्ठ ठरले.) ॥३७॥

आम्हीहि तेचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन । वडिल गेले ग्रामणी करून । आम्हां भोंवते ॥३८॥

आम्ही त्या शापित ब्राह्मणांचेच वंशज आहोत! हे मला मोठ्या खेदाने सांगावे लागत आहे. पूर्वजांनी अनाचार केला खरा, पण आम्हाला त्याचे परिणाम भोगावे लागत आहेत. ॥३८॥

अतांचे ब्राह्मणीं काये केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें । तुम्हा बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाहीं ॥३९॥

त्यांत खरे तर हल्लींच्या ब्राह्मणांचा काय दोष? पण ते अन्नाला महाग झाले हे बहुतेकांना समजून आले की नाही ते तुम्हीच (श्रोते) सांगा. ॥३९॥

बरें वडिलांस काये म्हणावें । ब्राह्मणाचें अदृष्ट जाणावें । प्रसंगें बोलिलें स्वभावं । क्षमा केलें पाहिजे ॥४०॥

शास्त्रानुसार पूर्वजांना नावे ठेवू नयेत, हेही खरे. एकूण ब्राह्मणांचे प्रारब्धच तसे होते व आहे! हे सर्व प्रसंगाने बोलावे लागले. ते कोणाला झोंबले असेल तर त्यांनी क्षमा करावी!! ॥४०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'युगधर्मनिरूपणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'युगधर्मनिरूपण' नावाचा सातवा समास समाप्त**

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास आठवा : अखंडध्याननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला । आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावें ॥१॥

आज असा प्रसंग आला आहे हे खरे. पूर्वी जे झाले ते झाले. यापुढे तरी ब्राह्मणांनी ब्राह्मणासारखे वागावे. शहाणे व्हावे. (त्यांचा व कोणाचाही शहाणपणा पुढील आचाराने ठरतो-) ॥१॥

देव पुजावा विमळहस्तीं । तेणें भाग्य पाविजे समस्तीं । मूर्ख अभक्त वेस्तीं । दरिद्र भोगिजे ॥२॥

देवाची स्वच्छ हाताने व स्वच्छ चारित्र्याने पूजा करावी. त्यामुळे सर्व भाग्ये लाभतात. मूर्ख, प्रपंचात व्यस्त व अभक्त यांना दारिद्र्य भोगावे लागते. ॥२॥

आधीं देवास वोळखावें । मग अनन्यभावे भजावें । अखंड ध्यानचि धरावें । सर्वोत्तमाचें ॥३॥

प्रथम देव ही संकल्पना शास्त्रशुद्ध पद्धतीने समजावून घ्यावी व मग केवळ त्याचीच निष्ठापूर्वक उपासना करावी. अंतःकरणवृत्तीला सर्वोत्तम परमेश्वराचे सतत अनुसंधान असावे. ॥३॥

सर्वामधें जो उत्तम । त्या नाव सर्वोत्तम । आत्मानात्मविवेकवर्म । ठाई पाडावें ॥४॥

जो सर्वात सूक्ष्म, व्यापक व सच्चिदानंदघन असतो, तो सर्वोत्तम म्हणावा. त्यालाच आत्मा म्हणतात व तो सोडून सर्व अनात्मसृष्टी असते, हे वर्म लक्षात ठेवावे. ॥४॥

जाणजाणों देह रक्षी । आत्मा द्रष्टा अंतरसाक्षी । पदार्थमात्रास परीक्षी । जाणपणें ॥५॥

जीवात्मा शरीररक्षणासाठी आवश्यक ते ते लक्षात घेऊन ते स्वीकारून किंवा टाळून शरीराचे रक्षण करतो व पूर्वसंस्काराने सर्व पदार्थांची परीक्षा करतो. त्या जीवात्म्यालाच उपाधिभेदाने व कार्यभेदाने आत्मा, द्रष्टा व अंतरसाक्षी म्हणतात. ॥५॥

तो सकळ देहामधें वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो । प्रचितीनें प्रत्यये येतो । प्राणीमात्रीं ॥६॥

तो सर्व प्राण्यांच्या शरीरात राहून त्यांच्या इंद्रियांना कार्याकडे प्रवृत्त करतो. प्राण्यांमध्ये दिसणाऱ्या जिवंतपणावरून त्याचे त्यांच्यातील अस्तित्व कळते. ॥६॥

प्राणीमात्रीं जगदांतरे । म्हणोनि राखावीं अंतरे । दाता भोक्ता परस्परें । सकळ कांहीं ॥७॥

आत्मा सर्व प्राण्यांत व पांचभौतिक सृष्टीत व्यापून आहे. तोच दाता व भोक्ता इ. भूमिका निरनिराळ्या शरीरांत पार पाडतो. म्हणून सर्वांची मने सांभाळावीत. ॥७॥

देव वर्ततो जगदांतरीं । तोचि आपुले अंतरीं । त्रैलोकींचे प्राणीमात्रीं । बरें पाहा ॥८॥

जो देव सर्व जगात, त्रैलोक्यातील जीवसृष्टीत व्यापून आहे, तोच आपल्याही देहात आहे हे नीट लक्षात घ्या. ॥८॥

मुळीं पाहाणार तो येकला । सकळां ठाई विभागला । देहप्रकृतीनें जाला । भिन्न भिन्न ॥९॥

ईक्षण करणारा देव मूळचा एकटाच आहे. त्यानेच सृष्टीत जणू प्रवेश करून स्वतःची सर्वांच्यात वाटणी केली व त्यांच्या त्यांच्या त्रिगुणात्मक बुद्धीनुसार स्वभावाने व योनीनुसार देहाने वेगळा झाला. ॥९॥

भिन्न भासे देहाकारें । प्रस्तुत येकचि अंतरे । बोलणें चालणें निधरिं । त्यासीच घडे ॥१०॥

देह वेगळे असल्याने तो वेगळा वेगळा भासतो. पण त्या त्या अंतःकरणांत आत्मा तोच, तसाच व तेवढाच असतो. त्यामुळे बोलणे, चालणे इ. कर्मे खरे तर तोच करतो. ॥१०॥

**आपुले पारिखे सकळ लोक । पक्षी स्वापद पश्यादिक । किडा मुंगी देहधारक । सकळ प्राणी ॥११॥
खेचर भूचर वनचर । नाना प्रकारें जळचर । चत्वार खाणी विस्तार । किती म्हणोन सांगावा ॥१२॥**

आपली व परकी माणसे, पक्षी, व्याघ्रादी, गायी, म्हशी, किडे, मुंग्या इ. सर्व प्राणी, आकाशात फिरणारे, जमिनीवर चालणारे, अरण्यात राहणारे इ. चारी खाणींचा पसारा किती म्हणून सांगावा! ॥११-१२॥

समस्त जाणीवेनें वर्तती । रोकडी पाहावी प्रचिती । त्याची आपुली संगती । अखंड आहे ॥१३॥

हे सर्व जीव सतत आपल्या सहवासात असल्याने ते ज्ञानपूर्वक समजून उमजून जीवन जगतात हे प्रत्यक्षात पहाता येते. त्यांचा आपल्याला सतत सहवास असतो. ॥१३॥

जगदांतरे वोळला धणी । किती येकवटील प्राणी । परी ते वोळायची करणी । आपणापासीं ॥१४॥

या जगाचा स्वामी सर्वांच्या अंतःकरणांत राहून आपल्यावर प्रसन्न झाला तर किती तरी जीव आपलेसे होतील. पण त्याची प्रसन्नता आपल्याच हातात आहे! ॥१४॥

हें आपणाकडेच येतें । राजी राखिजे समस्तें । देहासि बरें करावें तें । आत्मयास पावे ॥१५॥

ती जबाबदारी आपलीच आहे. त्यासाठी जास्तीत जास्त लोकांची मने सांभाळावीत. त्यांच्या शरीराच्या सुखासाठी जे करावे त्याने त्यातील जीवात्मा प्रसन्न होतो. ॥१५॥

दुर्जन प्राणी त्यांतील देव । त्याचा लाताड स्वभाव । रागास आला जरी राव । तरी तंडों नये कीं ॥१६॥

दुष्ट व दुर्जनांच्या देहातील देवरूप जीवात्म्याचा स्वभाव तिरसट किंवा भांडखोर असल्याने तो संतापला तरी त्याच्यातील स्वामीशी आपण उलट भांडू नये. ॥१६॥

प्रसंगी सांडीच करणें । पुढें विवेकें विवरणें । विवेक सज्जनचि होणें । सकळ लोकीं ॥१७॥

अशा प्रसंगी आपणच शांतपणे दूर होऊन नंतर त्याची समजूत घालावी. विवेकाने सर्वांना सज्जन करावे. ॥१७॥

आत्मत्वीं दिसतो भेद । हा अवघाचि देहसमंध । येका जीवनें नाना स्वाद । औषधीभेदे ॥१८॥

ज्याप्रमाणे त्यांना मिळणारे पाणी एकच असले तरी प्रत्येक वनस्पतीची चव वेगळी असते, त्याप्रमाणे सर्वांचा आत्मा एकच असला तरी देहभेदामुळे व स्वभावभेदामुळे आत्मा वेगळा भासतो. ॥१८॥

गरळ आणि अमृत जालें । परी आपण नहिं गेलें । साक्षत्वे आत्मयास पाहिलें । पाहिजे तैसें ॥१९॥

सर्पांचे विष व अमृत या दोन्हीत पाण्याचा भाग असतोच. त्याप्रमाणे कोणत्याही बुद्धीत साक्षीरूपाने आत्मा असतो हे लक्षात ठेवून त्या दृष्टीने पहावे. ॥१९॥

अंतरनिष्ठ जो पुरुष । तो अंतरनिष्ठेनें विशेष । जगामधें जो जगदीश । तो तयास वोळखे ॥२०॥

आत्मानुसंधानात राहणारा साधू त्या अनुसंधानाच्या विशेषामुळे (परिणाम) जगतात भरून राहिलेल्या जगदीशाला सतत ओळखून राहतो. ॥२०॥

नयनेंचि पाहावा नयेन । मनें शोधावें मन । तैसाचि हा भगवान् । सकळां घटीं ॥२१॥

ज्याप्रमाणे डोळ्याने जणू स्वतःला पहावे, मनाने मनालाच शोधावे, त्याप्रमाणे हा भगवन्त, सर्व जीवजडसृष्टीत आपला आपणच असतो. डोळ्यांत डोळा असतोच. तो वेगळेपणाने पाहावा लागत नाही. (पहा- अमृतानुभव- अज्ञान खंडण ओवी १२४) ॥२१॥

तेणेंविण कार्यभाग आडे । सकळ कांहीं तेणेंचि घडे । प्राणी विवेकें पवाडे । तेणेंचि योगें ॥२२॥

त्या आत्म्याच्या अधिष्ठानावाचून शरीराचा एकही व्यापार चालत नाही. सर्व व्यापार त्याच्या सत्तेवर चालतात. जीवसृष्टी विवेकाने चालते ती ज्ञानरूप आत्मा असतो म्हणूनच. ॥२२॥

जागृतीस व्यापार घडतो । समंध तयासीच पडतो । स्वप्नामध्ये घडे जो तो । येणेंचि न्यायें ॥२३॥

माणूस झोपेतून जागा झाल्यावर घडणारे सर्व व्यवहार आत्मरूप चिदाभासाला दृश्य दिसू लागल्याने होतात. स्वप्नातील तैजसरूप जीवात्माच मनोमय सृष्टी निर्माण करून ती पहातो. ॥२३॥

अखंड ध्यानाचें लक्षण । अखंड देवाचें स्मरण । याचें कळतां विवरण । सहजचि घडे ॥२४॥

हे लक्षात घेऊन त्या देवाच्या अखंड अनुसंधानात राहणें हेच ध्यानाचे लक्षण होय. विश्व हा जागृतीचा, तैजस हा स्वप्नाचा व प्राज्ञ हा सुषुप्तीचा भोक्ता असून तुरीय तिन्ही अवस्थांचा साक्षी आहे. हा साक्षीच देव आहे हे कायमचे ठसले तर 'सहजध्यान' घडते. ॥२४॥

सहज सांडून सायास । हाचि कोणीयेक दोष । आत्मा सांडून अनात्म्यास । ध्यानीं धरिती ॥२५॥

हे सहज होणारे ध्यान सोडून कष्टाच्या व क्लिष्ट ध्यानप्रक्रिया वापरणे हा दोषच आहे. हे लोक तुरीयरूप आत्मा सोडून मनचिंतादी अनात्म पदार्थांचा ध्यानासाठी उपयोग करतात. ॥२५॥

परी तें धरितां हि धरेना । ध्यानीं येती वेक्ति नाना । उगेंचि कष्टती मना । कासाविस करूनी ॥२६॥

पण ते कितीही धरू गेले तरी धरले जात नाही! ध्यानात कित्येक नामे व रूपे समोर येतात व हे टाळण्यासाठी जीव कासावीस करून मनाला यातना देतात. ॥२६॥

मूर्तिध्यान करितां सायासें । तेथें येकाचें येकचि दिसे । भासों नये तेंचि भासे । विलक्षण ॥२७॥

मूर्तीचे ध्यान करू गेले तर ज्याची मूर्ती आहे, त्याऐवजी काहीही दिसू लागते! जे दिसू नये, अशी अपेक्षा असते असे विचित्र काहीतरी भासू लागते. ॥२७॥

ध्यान देवाचें करावें । किंवा देवाल्याचें करावें । हेंचि बरें विवरावें । आपले ठाई ॥२८॥

ध्यान देवाचे करावयाचे की देवाल्याचे यांचा स्वतःशी एकदाच ठाम निर्णय करावा. ॥२८॥

देह देउळ आत्मा देव । कोठें धरूं पाहातां भाव । देव वोळखोन जीव । तेथेंचि लावावा ॥२९॥

अचेतन शरीर हे देवालय असून चेतन आत्मा त्यातील देव आहे. त्याला ओळखून त्यात जीवभावाचे निवेदन म्हणजे विलीनीकरण करावे. ॥२९॥

अंतरनिष्ठा ध्यान ऐसें । दंडकध्यान अनारिसें । प्रत्ययेविण सकळ पिसें । अनुमानध्यान ॥३०॥

अंतरनिष्ठ असे ध्यान करतो. इतर अन्तर्भ्रष्टांचे ध्यान याहून वेगळे म्हणजे पारंपरिक पद्धतीचे असते. केवळ कल्पनेने कशीतरी बसवलेली ध्यानाची रीत वेडेपणाची असून ती अनुभव देऊ शकत नाही. ॥३०॥

अनुमानें अनुमान वाढे । ध्यान धरितां सर्वेचि मोडे । उगेचि कष्टती बापुडे । स्थूलध्यान ॥३१॥

स्थूल म्हणजे अनात्मवस्तूंच्या साह्याने केलेले ध्यान काल्पनिक असून त्यातून अनेक कल्पना निर्माण होतात. असे ध्यान साधले असे वाटते तोच मोडते व अकारण कष्ट मात्र पदरात पडतात. ॥३१॥

देवास देहधारी कल्पिती । तेथें नाना विकल्प उठती । भोगणें त्यागणें विपत्ति । देहयोगें ॥३२॥

देवाला देह असतो अशी कल्पना केल्याने अनेक देहधारी देवांचे विकल्प किंवा पर्यायांची कल्पना निर्माण होते. देह असला की भोग, त्याग, संकटे इ. हजरच असतात! (देव भोगतात, त्याग करतात, संकटे सहन करतात इ.) ॥३२॥

ऐसें मनीं आठवतें । विचारितां भलतेंचि होतें । दिसों नये तें दिसतें । नाना स्वप्नीं ॥३३॥

ध्यानाच्या वेळी हे सर्व आठवत रहाते. ध्यानाच्या प्रक्रियेचा विचार करू लागले तर भलतेच विचार येतात व डोळ्यासमोर अनपेक्षितपणे नको ती दृश्ये दिसू लागतात. (ध्यानकाळीचे स्वप्न) ॥३३॥

दिसतें तें सांगतां न ये । बळें भावार्थ धरितां नये । साधक कासाविस होये । अंतर्दामीं ॥३४॥

जे दिसते ते कोणाला सांगायची सोय नाही (त्यामुळे ध्यानातील अपयश जगाला कळते). बळजबरीने ध्येयरूप निराकार देवाचे अनुसंधान साधत नाही. असा कोंडमारा झाल्याने साधक मनात कासावीस होतो. ॥३४॥

सांगोपांग धडे ध्यान । त्यास साक्ष आपुलें मन । मनामध्ये विकल्पदर्शन । होऊंच नये ॥३५॥

जसे साधले पाहिजे तसे ध्यान साधत आहे की नाही हे त्या साधकालाच कळते. ध्यानावस्थेत एकही विचारतरंग न उमटता शुद्ध जाणिवेत असणे हेच यशस्वी ध्यान होय. ॥३५॥

फुटक मन येकवटिलें । तेणें तुटक ध्यान केलें । तेथें कोण सार्थक जालें । पाहाना कां ॥३६॥

अन्तःकरणवृत्ती एकाग्र करण्याच्या प्रयत्नात ती क्षणभर एकाग्र होते व क्षणात दुसरे विचार येऊ लागतात. असे तुटक ध्यान घडले तर एकाग्रतेचे सर्व प्रयत्न फुकट ठरतात. त्याने अस्सल ध्यान सिद्ध होत नाही हे लक्षात घ्यावे. ॥३६॥

अखंड ध्यानें न घडे हित । तरी तो जाणावा पतित । हाचि अर्थ सावचित । बरा पाहावा ॥३७॥

जो अतूट ध्यानाने जीव ब्रह्मैक्याचा अनुभव घेत नाही व स्वतःचे हित साधत नाही, त्यालाच पतित म्हणावे... हे नीट लक्ष देऊन लक्षात घ्यावे. ॥३७॥

ध्यान धरितें तें कोण । ध्यानीं आठवतें तें कोण । दोनीमध्ये अनन्य लक्षण । असिलें पाहिजे ॥३८॥

ध्यान धरू पहाणारा व ज्याचे ध्यान धरावयाचे तो यांच्यात मूळचे ऐक्य असले पाहिजे. (ध्याता जीव व ध्येय आत्मा मूळचे एक आहेत.) ॥३८॥

अनन्य सहजचि आहे । साधक शोधून न पाहे । ज्ञानी तो विवरोन राहे । समाधानें ॥३९॥

दोघांतील ऐक्य मूळचेच आहे. पण साधक ते अनुभवण्याचा योग्य प्रयत्न करीत नाही... जीवन्मुक्त ते ऐक्य जाणून व अनुभवून समाधानात रहातो. ॥३९॥

ऐसीं हे प्रत्ययाची कामें । प्रत्ययेविण बाधिजे भ्रमें । लोकदंडकसंभ्रमें । चालती प्राणी ॥४०॥

ध्यान हे अनुभवाचेच काम आहे. अनुभवावाचून जे काही असते ते सर्व भ्रमरूप असते. सामान्य साधक रूढ, पारंपरिक व अशास्त्रीय पद्धतीने ध्यान करतो. ॥४०॥

दंडकध्यानाचें लक्षण । धरून बैसलें अवलक्षण । प्रमाण आणि अप्रमाण । बाजारी नेणती ॥४१॥

हीच ध्यानाची पद्धत बरोबर आहे, अशा भ्रमात राहणारा दुर्देवी साधक शास्त्र व शास्त्रबाह्य असा फरक जाणीत नाही. त्याची बुद्धी अतिसामान्य असते. ॥४१॥

मिथ्या समाचार उठविती । वाउग्याच बोंबा घालिती । मनास आणितां अंतीं । आवघेंचि मिथ्या ॥४२॥

ध्यानासंबंधी व ध्यानस्थासंबंधी हव्या त्या अफवा पसरवितात. (जमिनीपासून सहा इंचावर तरंगत रहाणे इ.) वाटेल त्या कंड्या पिकवितात. (ध्यानस्थ स्थितीत अंगात देवाचा संचार होणे इ.) या सर्वांचा शास्त्रशुद्ध विचार केला तर त्याला काडीइतकी किंमत नाही. ॥४२॥

कोणीयेक ध्यानस्त बैसला । कोणीयेक सिकवी त्याला । मुकुट काढूनि माळ घाला । म्हणिजे बरे ॥४३॥

(मानसपूजेत देवाला हार घालीत असता ती आखूड असल्याने व देवाचा मुगुट मोठा असल्याने तो देवाच्या

गळ्यात जाईना! तेव्हा त्या पूजेतच-) ध्यानस्थ बसलेल्याला कोणी सल्ला देऊ लागला की देवाच्या मस्तकावरील मुगुट काढा म्हणजे हार गळ्यात घालता येईल! ॥४३॥

मनाचेथें काये दुष्काळ । जे आखूड कल्पिली माळ । सांगते ऐकते केवळ । मूर्ख जाणावे ॥४४॥

वास्तविक मानसपूजेत सामुग्रीला काय तोटा? कल्पनाच करायची तर आखूड हाराची कल्पना का करावी? मुगुट काढून हार घाला असे सांगणारा, व आखूड हाराची कंजूष कल्पना करणारा दोघे मूर्खच! ॥४४॥

प्रत्यक्ष कष्ट करावे न लगती । दोरे फुलें गुंफावी न लगती । कल्पनेची माळ थिटी करिती । कायेनिमित्त ॥४५॥

मानसपूजेतील अर्चनरूप ध्यानासाठी, दोरा घेऊन त्यात बाहेरून आणलेली फुले गुंफण्याचे कष्ट मुळीच नसतात. केवळ कल्पनेचा हार आखूड का करावा? ॥४५॥

बुधीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ । तया मूर्खासीं खळखळ । कोणें करावी ॥४६॥

निर्बुद्ध माणसे खरोखर टाकावू असतात. निरर्थक असतात. त्या मूर्खाना काही समजावण्यासाठी त्यांच्याशी हुज्जत कशासाठी घालावी? ॥४६॥

जेणें जैसा परमार्थ केला । तैसाच पृथ्वीवरी दंडक चालिला । साता पांचाचा बळावला । साभिमान ॥४७॥

जो आपल्या मनाने जसा परमार्थ करतो, तसा संप्रदाय तो निर्माण करून त्यातील पांच सात शिष्यांच्या बळावर आचार्यपदाचा अभिमान बाळगतो. त्याने मांडलेला हा फड थोडा काळ टिकूनही राहतो. ॥४७॥

प्रत्ययेविण साभिमान । रोगी मारिले झांकून । तेथें अवघाचि अनुमान । ज्ञान कैचें ॥४८॥

कोणा रोग्याला औषध न देता झोपवून ठेवून मारावे त्याप्रमाणे अनुभवावाचून केवळ अभिमान व अंदाज या सामुग्रीवर आत्मज्ञान कसे होईल? ॥४८॥

सर्व साभिमान सांडावा । प्रत्यये विवेक मांडावा । माया पूर्वपक्ष खंडावा । विवेकबळें ॥४९॥

म्हणून सर्व तऱ्हेचा स्वतंत्र विचाराचा अहंकार सोडावा व शास्त्रशुद्ध विवेक अनुभवपूर्वक मांडावा. मायेचा अध्यारोप व अपवादरूप विवेक सांगून घालवावा. ॥४९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अखंडध्याननिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अखंडध्याननिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक चौदावा : अखंडध्याननाम

समास नववा : शाश्वतनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पिंडाचें पाहिलें कौतुक । शोधिला आत्मानात्मा विवेक । पिंड अनात्मा आत्मा येक । सकळ कर्ता ॥१॥

अध्यात्माला अनुकूल मानवी शरीराची ईश्वरालाही आवडलेली रचना परमार्थाचे दृष्टीने पाहिली. (पहा-
ऐतरेय.उप. १-२-३) त्यांत पांचभौतिक शरीर अनात्म असून एका चेतन आत्म्याच्या सत्तेवर, शरीराचे सर्व व्यापार
चालतात असेही पाहिले. ॥१॥

आत्म्यास अनन्यता बोलिली । ते विवेकें प्रत्यया आली । आतां पाहिजे समजली । ब्रह्मांडरचना ॥२॥

जीव आत्म्याहून वेगळा नाही हे शास्त्रवचन प्रत्यक्ष अनुभवले. आता ब्रह्मांडरचना समजावून घ्यावी. ॥२॥

आत्मानात्माविवेक पिंडीं । सारासारविचार ब्रह्मांडी । विवरविवरों हे गोडी । घेतली पाहिजे ॥३॥

शरीराचे संदर्भात आत्म व अनात्म विचार करावा व ब्रह्मांडाचे बाबतीत सार व असार विचार करावा. ही
स्पष्टीकरणपूर्वक विचार करण्याची गोडी लागावी. ॥३॥

पिंड कार्य ब्रह्मांड कारण । याचे करावें विवरण । हेंचि पुढें निरूपण । बोलिलें असे ॥४॥

ब्रह्मांड हे कारण असून पिंड हे कार्य आहे. याचे स्पष्टीकरण समजावून घ्यावे. तेच आता ऐका. ॥४॥

असार म्हणजे नासिवंत । सार म्हणजे तें शाश्वत । जयास होईल कल्पांत । तें सार नव्हे ॥५॥

जे नाश होणारे असते, ते असार असून अविनाशी ते सार असते. कल्पाएवढे प्रदीर्घ आयुष्य असूनही ज्याला
विनाश असतो ते असारच असते. ॥५॥

पृथ्वी जळापासून जाली । पुढें ते जळीं मिळाली । जळाची उत्पत्ति वाढली । तेजापासुनी ॥६॥

पृथ्वी पाण्यापासून तयार होऊन शेवटी ती पाण्यातच विरते (कार्य कारणात विलीन होते) पाणी तेजापासून तयार
होते. ॥६॥

तें जळ तेजें शोषिलें । महत्तेजें आटोन गेलें । पुढें तेजचि उरलें । सावकाश ॥७॥

पुढें प्रलयकाळी तेज पाण्याला शोषते. भयंकर तेजाने पाणी आटून गेल्यावर केवळ तेज उरते. ॥७॥

तेज जालें वायोपासुनी । वायो झडपी तयालागुनी । तेज जाउनी दाटणी । वायोचीच जाली ॥८॥

तेज वायूपासून होते. वायू तेजाला शांत करतो व तेज शांत झाल्यावर केवळ वायूच भरून राहतो. ॥८॥

वायो गगनापासुनी जाला । मागुतां तेथेंचि विराला । ऐसा हा कल्पांत बोलिला । वेदांतशास्त्रीं ॥९॥

वायू आकाशापासून होतो. पुढे तो त्यांतच लीन होतो. कल्पांताचे हे वर्णन वेदान्तशास्त्रात आहे. ॥९॥

गुणमाया मूळमाया । परब्रह्मीं पावती लया । तें परब्रह्म विवराया । विवेक पाहिजे ॥१०॥

गुणमाया व ती जिच्यातून प्रगट होते ती मूळमाया, दोन्ही परब्रह्मात लीन होतात. त्या परब्रह्माची ओळख करून
घेऊन (परोक्षज्ञान) ते अनुभवण्यासाठी (अपरोक्षज्ञान) ब्रह्मविद्येची आवश्यकता आहे. (विवेक) ॥१०॥

सर्व उपाधींचा सेवट । तेथें नाहीं दृश्य खटपट । निर्गुण ब्रह्म घनदाट । सकळां ठाई ॥११॥

जेथे स्थूल व सूक्ष्म अशी एकही उपाधी नाही, जेथे नामरूपात्मक सृष्टीचा (दृश्य) लेशही नाही ते सत्घन, चित्घन व आनंदघन ब्रह्म निर्गुण स्वरूपात सर्वत्र व्यापून राहिलेले असते. ॥११॥

उदंड कल्पांत जाला । तरी नाश नाही तयाला । मायात्यागें शाश्वताला । वोळखावें ॥१२॥

लक्षावधी वेळा कल्पोकल्पी सृष्टीचा नाश होत राहिला तरी ब्रह्म अविनाशी असते. मायिक सृष्टीचा निरास करून नित्य अधिष्ठान ब्रह्म जाणावे. ॥१२॥

देव अंतरात्मा सगुण । सगुणें पाविजे निर्गुण । निर्गुणज्ञानें विज्ञान । होत असे ॥१३॥

देवाचे ईश्वर (अंतरात्मा) हे सगुण रूप असून त्याच्या उपासनेने निर्गुण देवाचा 'तो मी' असा अनुभवाभ्यास करावा. नंतर 'तो व मी' असा अभ्यास संपून सहजस्थितिरूप विज्ञान होते. ॥१३॥

कल्पनेतीत जें निर्मळ । तेथें नाही मायामळ । मिथ्यत्वे दृश्य सकळ । होत जातें ॥१४॥

कल्पनारूप मायेचा जराही डाग नसलेले ते ब्रह्म विमल आहे. सर्व दृश्य सृष्टी अध्यस्त म्हणजे भ्रमरूप आहे, असा निश्चय होत जातो. (सृष्टी ही कल्पना आहे.) ॥१४॥

जें होतें आणि सर्वेच जातें । तें तें प्रत्ययास येतें । जेथें होणें जाणें नाही तें । विवेकें वोळखावें ॥१५॥

जे उत्पन्न होते व लगेच नष्ट होते ते पंचज्ञानेंद्रियांचे मदतीने कळते. (दिसते, ऐकू येते इ. येथील 'सर्वेच' हा शब्द सापेक्ष समजावा.) पण ब्रह्माला उत्पत्ती व नाश नाही हे विचाराने समजून घ्यावे. ॥१५॥

येक ज्ञान येक अज्ञान । येक जाणावें विपरीत ज्ञान । हे त्रिपुटी होये क्षीण । तेंचि विज्ञान ॥१६॥

जे ज्ञानाला विरोधी असते ते अज्ञान. ज्ञानाचा अभाव म्हणजे अज्ञान नव्हे. अज्ञानाचा परिणाम म्हणून विपरीत ज्ञान होते. वेदान्त शास्त्राच्या अभ्यासाने व श्रीगुरूंकडून मिळालेल्या महावाक्याने ज्ञान होऊन अज्ञान व विपरीत ज्ञान जाते. पुढे अज्ञान, विपरीत ज्ञान व ज्ञान तिन्ही मावळून विज्ञान उरते. (अधिष्ठान ब्रह्माच्या अज्ञानामुळें त्यावर जगताचे विपरीत ज्ञान होते. वेदान्तचिंतनाने अधिष्ठानाचे ज्ञान होऊन विपरीत ज्ञान मावळते व विज्ञानात तिन्ही मावळतात. अज्ञान अनिर्वचनीय आहे.) ॥१६॥

वेदांत सिधांत धादांत । याची पाहावी प्रचित । निर्विकार सदोदित । जेथें तेथें ॥१७॥

ध पासून सुरुवात केलेल्या उलट्या वर्णमालेतील द पर्यंत म्हणजे संपूर्णपणें वेदान्ताच्या सिद्धान्ताच्या सत्यत्वाची प्रचीती घ्यावी. निर्विकार व नित्यब्रह्म सर्वत्र व्यापून आहे. (हाच तो सिद्धान्त.) ॥१७॥

तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन अनन्य राहावें । मुख्य आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नांव ॥१८॥

हे केवळ ज्ञानाच्या दृष्टीने पहावयाचे आहे. (ब्रह्म डोळ्याने प्रत्यक्ष कधीच दिसत नाही.) ते पाहून 'ते मी आहे' असे ऐक्य साधलेल्या स्थितीत रहावे. यालाच खरे आत्मनिवेदन म्हणतात. ॥१८॥

दृश्यास दिसतें दृश्य । मनास भासतो भास । दृश्यभासातीत अविनाश । परब्रह्म तें ॥१९॥

जे चर्मचक्षूंना दिसते त्याला दृश्य म्हणतात. जो मनाला जाणवतो तो भास होय. अविनाशी ब्रह्म दृश्यही नाही व त्याचा भासही होत नाही. ॥१९॥

पाहों जातां दुरीच्या दुरी । परब्रह्म सबाहेअंतरीं । अंतचि नाही अनंत सरी । कोणास द्यावी ॥२०॥

जेवढ्या दूर अंतराची कल्पना करावी त्याहून; व्यापक ब्रह्म दूर आहे. ब्रह्म देह व जगताच्या आतबाहेर व्यापून आहे. त्याच्या अनन्तत्वाला देण्यासाठी उदाहरणच सापडत नाही. (पहा. ईश.उप. ५) ॥२०॥

चंचळ तें स्थिरावेना । निश्चळ तें कदापी चळेना । आभाळ येतें जातें गगना । चळण नाही ॥२१॥

जे चंचळ असते ते कधीच स्थिर नसते. जे अचळ असते ते कधीच ढळत नाही. उदा. आकाशातील चंचळ ढग उडून गेले तरी आकाश जसेच्या तसे रहाते. ॥२१॥

जें विकारें वाढे मोडे । तेथें शाश्वतता केंची घडे । कल्पांत होताच विघडे । सकळ कांहीं ॥२२॥

वाढणे व मोडणे (वर्धते, प्रियते) हे विकार ज्याला असतात ते शाश्वत नसते. कल्पाचा शेवट होताच सर्व दृश्याचे विघटन होते. ॥२२॥

जें अंतरांच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें । तयास हें कैसें उकले । आव्हाट चक्र ॥२३॥

ज्यांच्या बुद्धीलाच मायेच्या प्रभावामुळे भ्रम झाला आहे, त्यांना या गतिमान सृष्टिचक्राचे आकलन होत नाही. ॥२३॥

भिडेनें वेव्हार निवडेना । भिडेनें सिधांत कळेना । भिडेनें देव आकळेना । आंतर्यामीं ॥२४॥

व्यवहारात भीड धरली तर तो योग्य पद्धतीने करता येत नाही. स्वतःचे पूर्वग्रह कायम ठेवून वेदान्त शास्त्राचा अभ्यास केला तर त्याचे रहस्य उलगडत नाही व अहंता, सांभाळून ठेवली तर 'मी ब्रह्म' असा अनुभव येत नाही. (येथे भीड या शब्दाचे तीन संदर्भात तीन अर्थ केले आहेत.) ॥२४॥

वैद्याची प्रचित येईना । आणि भीडहि उलंघेना । तरी मग रोगी वांचेना । ऐसें जाणावें ॥२५॥

वैद्याच्या औषधाने आजार बराही होत नाही व भीड पडल्याने दुसऱ्या वैद्याकडेही जाता येत नाही असे झाले तर रोगी वाचणे शक्य नाही हे निश्चित समजावे. ॥२५॥

जेणें राजा वोळखिला । तो राव म्हणेना भलत्याला । जेणें देव वोळखिला । तो देवरूपी ॥२६॥

ज्याला राजा नक्की माहीत आहे, तो भलत्याला राजा समजत नाही. त्याप्रमाणे ज्याने खरा देव ओळखला आहे तो स्वतःच देव होतो. (बाहेरील देवाला देव समजत नाही. त्याची त्याला भीड पडत नाही). ॥२६॥

जयास माईकाची भीड । तें काये बोलेल द्वाड । विचार पाहातां उघड । सकळ कांहीं ॥२७॥

ज्याला दृश्य मायिक सृष्टीची आसक्ती (भीड) सुटत नाही त्या मूढाला देवाविषयी काय सांगता येईल? हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. ॥२७॥

भीड मायेऐलीकडे । परब्रह्म तें पैलीकडे । पैलीकडे ऐलीकडे । सदोदित ॥२८॥

आसक्त (भिडस्त) जीव मायेहून स्थूल असून ब्रह्म मायेहून सूक्ष्म आहे. ही वाटणी सतत तशीच आहे. ॥२८॥

लटिक्याची भीड धरणें । भ्रमें भलतेंचि करणें । ऐसी नव्हेती लक्षणें । विवेकाचीं ॥२९॥

जे भ्रमरूप आहे त्याची आसक्ती धरून त्या भ्रमिष्ठ स्थितीत मदमत्सरादी जीवन जगणे ही विवेकाची लक्षणे नव्हेत. ॥२९॥

खोटें आवघेंचि सांडावें । खरें प्रत्ययें वोळखावें । मायात्यागें समजावें । परब्रह्म ॥३०॥

जे अनिर्वचनीय आहे त्याची आसक्ती सोडून सत्य जाणून त्याचा अनुभव घ्यावा. अध्यस्त मायेचा निरास केला असता ब्रह्मानुभव येतो. ॥३०॥

तें मायेचें जें लक्षण । तेंचि पुढें निरूपण । सुचितपणें विवरण । केलें पाहिजे ॥३१॥

या मायेचे स्वरूप स्पष्टपणे जाणले पाहिजे. ते विवरण आता लक्ष देऊन ऐका. ॥३१॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शाश्वतनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शाश्वतनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त**

समास चौदावा : अखंडध्याननाम

समास दहावा : मायानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

माया दिसे परी नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे । माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे । निरंतर ॥१॥

माया जीवजडात्मक सृष्टीच्या रूपाने भासते पण ती नाश पावते. ब्रह्म दिसत नाही व भासत नाही, पण ते अविनाशी आहे. सृष्टी सत्य म्हणजे त्रिकालाबाधित वाटते पण ती प्रथमपासून शेवटपर्यंत सतासत्त्विलक्षण अनिर्वचनीय मिथ्या आहे. ॥१॥

करंटा पडोनी उताणा । करी नानापरी कल्पना । परी तें कांहींच घडेना । तैसी माया ॥२॥

करंटा माणूस उताणा पडून शेकडो कल्पना करित असला तरी त्यातील एकही प्रत्यक्षात उतरत नाही. त्याप्रमाणे प्रचंड घडामोडी होऊनही प्रत्यक्षात काहीच नसते! हीच माया होय. ॥२॥

द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव । नाना विळासें हावभाव । क्षणीक वाटे परी माव । तैसी माया ॥३॥

स्वप्नामध्ये अफाट संपत्ती मिळविली, स्त्रिया प्राप्त झाल्या, भोगविलास भोगले व मिजासीत राहिले तरी जाग आल्याक्षणी त्यांतील काहीच नसते. त्याप्रमाणे माया असते. ॥३॥

गगनीं गंधर्वनगरें । दिसताती नाना प्रकारें । नाना रूपें नाना विकारें । तैसी माया ॥४॥

आकाशात मोठे ढग जमले की त्यांना एखाद्या शहरासारखे स्वरूप येते व त्यात कित्येक रूपे, बदलते आकार इ. कित्येक प्रकार दिसतात. माया तशीच असते. ॥४॥

लक्ष्मी रायेविनोदाची । बोलतां वाटे साची । मिथ्या प्रचित तेथीची । तैसी माया ॥५॥

राजाची भूमिका करणारा आपल्या श्रीमंतीचा थाट सांगतो तेव्हा ती खरी वाटते. पण भूमिका संपल्यावर ती सर्व खोटी असते. माया तशीच आहे. ॥५॥

दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे । लोक म्हणती परी ते कांटे । परी सर्वत्र रहाटे । तैसी माया ॥६॥

दसऱ्याला आपट्याच्या पानांना सोने म्हणतात व ते लुटतात, पण त्यांत पाने व काटे असतात. तरी ती रूढी सर्वत्र आहे. माया तशीच जाणावी. ॥६॥

मेल्याचा मोहोछाव करणें । सतीचें वैभव वाढवणें । मसणीं जाउनी रुदन करणें । तैसी माया ॥७॥

मेल्याचा वाढदिवस थाटात साजरा करावा, सती जाणारीला दागदागिने व उंची वस्त्रे नेसवावीत व स्मशानात जाऊन रडत बसावे, तशी माया आहे. हे सर्व जसे निरर्थक तशी माया निरर्थक आहे. ॥७॥

राखेसी म्हणती लक्ष्मी । दुसरी भारदोरी लक्ष्मी । तिसरी नाममात्र लक्ष्मी । तैसी माया ॥८॥

रखेलीचे नाव लक्ष्मी असावे, मंत्राने सिद्ध केलेल्या दोरीला लक्ष्मी म्हणतात व एखादी दरिद्री स्त्री नावाचीच लक्ष्मी असते. तशी माया आहे. ॥८॥

मुळीं बाळविधवा नारी । तिचें नांव जन्मसावित्री । कुबेर हिंडे घोघरीं । तैसी माया ॥९॥

बालवयातच वैधव्य आलेल्या स्त्रीचे नाव सावित्री असावे व कुबेराने दारोदार भीक मागावी, यांत जेवढा अर्थ आहे, तेवढाच मायेत अर्थ आहे. ॥९॥

दशअवतारांतील कृष्णा । उपजे जीर्ण वस्त्रांची तृष्णा । नदी नामें पीयुष्णा । तैसी माया ॥१०॥

दशावताराच्या नाटकात कृष्णाचे काम करणाऱ्याला जुन्या वस्त्रांची इच्छा व्हावी, 'अमृतवाहिनी' नाव असलेल्या नदीत साधे पाणीच असावे तशी माया दिसायला भपकेबाज पण असायला निष्फळ आहे. ॥१०॥

बहुरूपांतील रामदेवराव । ग्रामस्तांपुढे दाखवी हावभाव । कां माहाराज म्हणोनि लाघव । तैसी माया ॥११॥

कोणी बहुरूपी सम्राट रामदेवरायाचे रूप घेऊन गावातील लोकांसमोर दिमाखाने समोर आला असता गावकऱ्यांनी त्याला 'या महाराज' म्हणावे, तशी माया आहे. ॥११॥

देव्हारां असे अन्नपूर्णा । आणी गृहीं अन्नचि मिळेना । नामें सरस्वती सिकेना । शुभावळु ॥१२॥

देवघरात अन्नपूर्णा देवी असावी व घरात खायलाही मिळू नये. नाव सरस्वती असून अक्षरशत्रू असावे व गोवऱ्या थापत असावी तशी माया आहे. ॥१२॥

सुण्यास व्याघ्र नाम ठेविलें । पुत्रास इंद्रनामें पाचारिलें । कुरूप परी आळविलें । सुंदरा ऐसें ॥१३॥

गावठी कुत्र्याला 'वाघ्या' म्हणावे, मुलाला इंद्र म्हणून हाक मारावी व कुरूप स्त्रीची सौंदर्यवती म्हणून वाखाणणी करावी तशी माया आहे. ॥१३॥

मूर्ख नामें सकळकळा । राशभी नामें कोकिळा । नातरी डोळसेचा डोळा । फुटका जैसा ॥१४॥

मूर्खाला सकलकलासंपन्न म्हणणे जेवढे निरर्थक, गाढवीला कोकिळा मानणे जेवढे व्यर्थ, सुनेत्रा नावाच्या मुलीचा डोळा फुटका असला तर तिचे नाव जसे हास्यास्पद तशीच माया आहे. ॥१४॥

मातांगीचें नाम तुळसी । चर्मिकीचें नाम कासी । बोलती अतिशूद्रिणीसी । भागीरथी ऐसें ॥१५॥

मांगिणीचे नाव तुळशी, चांभारणीचे काशी व वर्णबाह्य स्त्रीचे नाव भागीरथी असावे तशी माया जाणावी. (साडेतीनशे वर्षांपूर्वीचा सामाजिक व्यवस्थेचा संदर्भ लक्षात घ्यावा. आज समर्थ असते तर त्यांनी खचितच हे लिहिले नसते.) ॥१५॥

साउली आणी अंधकार । येक होतां तेथीचा विचार । उगाचि दिसे भासमात्र । तैसी माया ॥१६॥

आधीच असलेल्या सावलीवर रात्रीचा अंधार पसरला असता ती जशी कल्पनामात्र असते, तशी माया आहे. ॥१६॥

श्रवण बोटें संधी करतळ । रविरश्में दिसती इंगळ । रम्य आरक्तकल्होळ । तैसी माया ॥१७॥

कानाची पाळी, हाताच्या बोटांची पेरे व तळहातावर ऊन पडल्यावर निखाऱ्यांसारखे लाल होऊन त्यांची शोभा दिसावी तशी माया आहे. ॥१७॥

भगवें वस्त्र देखतां मनाला । वाटे अग्नचि लागला । विवंचितां प्रत्ये आला । तैसी माया ॥१८॥

लालसर भगवे रेशमी वस्त्र अचानक उन्हात झळकले तर आगीचा भास होतो. पण निरखून पाहिले की सत्य कळते. मायाही निरखून पाहिली तर तर्काला टिकत नाही. ॥१८॥

जळीं चरणकरांगुळें । आखुड लांबें किरकोळें । विपरीत काणें दिसती जळें । तैसी माया ॥१९॥

कमरेएवढ्या स्वच्छ पाण्यात हात व पाय बुडविले तर बोटे असतात त्याहून वेगळी व वाकडी दिसतात. तशीच ब्रह्म असून वेगळीच माया दिसू लागते. ॥१९॥

भोवंडीनें पृथ्वी कलथली । कामिणीनें पिवळी जाली । सन्यपातस्थां अनुभवली । तैसी माया ॥२०॥

भोवळ आली तर जमीन फिरल्यासारखी वाटते, कावीळ झाल्यावर सर्वच पिवळे भासते, शरीराचे तपमान अति वाढले तर त्याला विचित्र दृश्ये दिसू लागतात. माया अशीच आहे. ॥२०॥

कोणीयेक पदार्थविकार । उगाचि दिसे भासमात्र । अनन्याचा अन्य प्रकार । तैसी माया ॥२१॥

बर्फ हा पाण्याचा विकार (स्वरूपात बदल) आहे. ते खरे तर पाणीच असून बर्फाचा भास होतो. एकावर दुसरेच भासते. तशी माया ब्रह्मावर भासते. ॥२१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मायानिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मायानिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक चौदावा समाप्त—

